

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

NİZAMİ GƏNCƏVİ “XƏMSƏ”Sİ VƏ TÜRK FOLKLOR ƏNƏNƏSİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ülkər Elman qızı Baxşiyeva

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Seyfəddin Gülverdi oğlu Rzayev

Rəsmi opponetlər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

filologiya elmləri doktoru, professor
Rafiq Yusif oğlu Əliyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Sənan Məmmədəli oğlu İbrahimov

filologiya elmləri doktoru
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED. 1.27 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:  filologiya elmləri doktoru, professor
Seyfəddin Gülverdi oğlu Rzayev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:  filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Şamil oğlu Adışirinov

Elmi seminarın sədri:  filologiya elmləri doktoru, dosent
Səbinə Namus qızı Əhmədova

DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycanın, Şərqi və dünya klassik ədəbiyyatının ən nəhəng simalarından olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı əsrlər, qərinələr, epoxalar keçdikcə həm oxucuların, həm də tədqiqatçıların estetik zövq və elmi maraqlarını daha çox məşğul edən, oxunduqca, öyrəniləndikcə tükənməyən bədii-estetik, poetik-mənəvi dəyərlər xəzinəsidir. XII əsrdə özünə qədərki poetik mizanları kökündən dəyişərək, Şərqi ədəbiyyatına tamamilə yeni mövzular, obrazlar, humanitar-bəşəri ideyalar gətirən Nizami yaradıcılığı elə öz çağından başlamaqla tezliklə mənsub olduğu ədəbi-estetik məkanın sərhədlərini aşaraq, təkcə Şərqi deyil, dünyanın oxuduğu, zövq aldığı, təsirləndiyi və öyrəndiyi dahi sənətkara çevrildi.

Nizami bütün qanı, canı, ruhu, mənəviyyatı, milli kimliyi və varlığı ilə Azərbaycana bağlı olmuş, Vətən torpağı və suyunun yetişdirdiyi insan kimi Azərbaycan ruhunu öz əsərlərinin bədii-estetik ruhuna çevirmişdir. Onun əsərlərinə haradan baxılırsa-baxılsın, hər səhifəsində Azərbaycan xalqının milli mənəviyyatı, adət-ənənələri, milli-bədii ruhu, epik-estetik ənənələri açıq şəkildə boy verir. Bu cəhətdən, Azərbaycan və dünya tədqiqatçılarının birmənalı şəkildə qeyd etdikləri kimi, Nizaminin zəngin ədəbi, bədii, fəlsəfi, dini, elmi qaynaqlar əsasında yazılmış əsərlərinin əsas qaynaqlarından birini folklor, şifahi söz yaradıcılığı, xalqın kollektiv düşüncə tərzinin məhsulu olan sənət inciləri təşkil edir.

Nizaminin öz yaradıcılığında folklor ənənələrindən istifadə etməsi açıq şəkildə müşahidə olunur. “Xəmsə” öz janr poetikası baxımından epik-lirik hadisə olduğu kimi, ona daxil olan məsnəvilərdə çoxlu xalq hekayə, əfsanə, rəvayət əsəti (mif) mətnlərinə rast gəlirik. Həmin şifahi mətnlərin müəyyən bir qismi Şərqi mənşəli olub, “Xəmsə”yə Nizamiyə qədərki epik-ədəbi ənənə əsasında daxil olmuşdursa, böyük bir qisminin qaynağı bilavasitə Azərbaycan folklorudur. Nizami Gəncə kimi zəngin yazılı və şifahi ədəbi ənənələr mühitində hələ uşaqlıqdan xalq adət-ənənələri, mərasimləri içərisində böyümüş, ilk bədii zövqü bayatılar, qoşmalar, gəraylılar, əfsanələr, rəvayətlər, dastanlar əsasında formalaşmışdır. Sənətkarın yaradıcılığında folklor yaradıcı yanaşma faktoru ilə yanaşı, folklor fakturasının janr zənginliyinin səbəbi elə

bununla – folklorun sənətkarın bədii ruhunu ta körpəlikdən, uşaqlıqdan mayalandırması ilə bağlıdır.

Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folklorunun yeri və rolu daim tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuş, bu barədə çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin araşdırmaları birləşdirən ümumi cəhət “Xəmsə”dəki obraz və motivlərlə Azərbaycan folklor obraz və motivləri arasında paralellərin qurulması, oxşarlıqların, eyniliklərin aşkarlanması, konkret bədii fakturanın folklor qaynağının üzə çıxarılması və s.-dir. Bu tədqiqatlar, bir tərəfdən, Nizami yaradıcılığının onun mənsub olduğu xalqın şifahi söz yaradıcılığı ilə qırılmaz bağlara malik olduğunu təsdiqlədiyi kimi, o biri tərəfdən, “Nizami və folklor” probleminin daha dərinə öyrənilməsi üçün zəngin faktoloji və nəzəri baza yaradır. Elə bu baza bizə sözü gedən problemi daha mürəkkəb, daha dərin bir mövzunu – “Xəmsə”də türk folklor ənənələrini araşdırmağa imkan verir. Nizamişünaslığın yarandığı keçən əsrin 40-50-ci illərində bu mövzunu araşdırmağa nə siyasi şərait, nə də nəzəri-metodoloji platforma olmadığı halda, indi Nizami irsini türk milli kimliyinin ruhunu təşkil edən folklor ənənələri baxımından araşdırılması zamanın tələb və ehtiyacına çevrilib. Bu cəhətdən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 2021-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Nizami Gəncəvi ili” elan olunması haqqındakı sərəncamı¹ bütün dünyaya, insanlığa və Azərbaycan xalqına “gələcək üçün çağırış”dır².

Mövzunun işlənmə dərəcəsinə gəldikdə, təkrar qeyd edirik ki, “Nizami Gəncəvi “Xəmsə”si və türk folklor ənənəsi” mövzusu Azərbaycan filologiyasının ən aktual problemlərindən biridir. Fars dilində yazılmış nəhəng epik abidə olan epik “Xəmsə”nin türk (Azərbaycan) şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri ilə bağlı olması haqqında çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Məqalə və kitab formatlarında aparılmış həmin araşdırmalarda Nizaminin öz yaradıcılığında doğma xalqının folklor ənənələrindən istifadəsinə dair çoxlu faktlar gətirilmişdir. Bu tədqiqatlar Nizami yaradıcılığının, onun Şerq ədəbiyyatı tarixində

¹ Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi haqqındakı sərəncamı / İlham Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Bakı şəhəri, 5 yanvar 2021-ci il

² Hüseynova, M. “Nizami Gəncəvi ili”: gələcək üçün çağırış / Nizami Gəncəvi-880. Çağırış ili (məqalələr toplusu). – Bakı: Müəllim, – 2021, – s. 8

yaratdığı yeni epik ənənənin (“Xəmsə”) şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığını birmənalı şəkildə təsdiq edir. Lakin aparılmış araşdırmalarda:

~ Nizami yaradıcılığının türk folklor ənənələri ilə bağlılığının tarixi-mədəni səbəbləri;

~ bu bağlılığı doğuran bədii-estetik amillər;

~ Nizami yaradıcılığında türk folklor ənənəsinin sistem xarakteri;

~ funksional-bədii semantikasi;

~ sənətkarın Şərq epik ədəbi dövriyyəsinə daxil etdiyi yeni tipli obrazların strukturunda türk folklor layı;

~ Azərbaycan-türk folklor ideya, obraz, motiv və süjetlərin “Xəmsə”nin bədii-poetik strukturunda yeri və oynadığı rol və s. kimi fundamental problemlər əhatə olunmamışdır. Bu baxımdan, mövcud dissertasiya mövzu ilə bağlı tədqiqatları əhatə etməklə problemin tam yeni səviyyədə qoyuluşunu əhatə edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və folklorşünaslığında Nizami yaradıcılığında Azərbaycan və ümumtürk folklor və mifologiyasından gələn ənənələr baxımından monoqrafik tədqiqatlara gəlincə, bu sahədə Məmməd Ələkbərovun, Sədnik Paşayevin (Sədnik Paşa Pirsultanlı), Tağı Xalisbəyli, Ramazan Qafarlının, Seyfəddin Rzasoyun kitablarını qeyd etmək olar. M.Ələkbərov Nizaminin əsərlərini Azərbaycan xalq yaradıcılığı baxımından tədqiq etmiş³, S.Paşayev Nizami yaradıcılığının xalq əfsanələri ilə bağlılığını araşdırmış⁴, T.Xalisbəyli Nizamidə Azərbaycan folkloru məsələlərini tədqiq etmiş⁵, R.Qafarlı “Xəmsə”dəki folklor-mifoloji motivləri məkan, zaman, kəmiyyət vəhdəti modelində araşdırmış⁶, S.Rzasoy bu mövzudakı kitablarında “Yeddi gözəl”

³ Ələkbərov, M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı / Transliterasiya edən, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Əzizəgə Nəcəfzadə / M.Ələkbərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – 130 s.

⁴ Paşayev, S. Nizami və folklor / S.Paşayev. – Bakı: Bilik, – 1976, – 65 s.; Paşayev. S. Nizami və xalq əfsanələri // “Kirovabad kommunisti” qəz., – 6 dekabr, – 1979.

⁵ Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / T.Xalisbəyli. – Bakı: API-nin nəşri, – 1988, – 88 s.; Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru / T.Xalisbəyli. – Bakı: API-nin nəşri, – 1990, – 119 s.; Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları / T.Xalisbəyli. – Bakı: Azərneşr, – 1991, – 295 s.

⁶ Qafarlı, R. Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vəhdəti (folklor-mifoloji düşüncə kontekstində) / R.Qafarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – 374 s.

məsnəvisinin mifik ənənələrlə bağlılığını öyrənmişdir⁷. Lakin mövcud dissertasiyada bu tədqiqatların faktoloji bazası və nəzəri-metodoloji nəticələrinə əsaslanmaqla problemin tamamilə yeni səviyyədə qoyuluşu nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektini Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si və Azərbaycan folklor janrlarına aid nümunələr (mif, dastan, nağıl, inanc, əfsanələr və s.) təşkil edir.

Tədqiqatın predmetinə isə Nizami “Xəmsə”sində türk folklor ənənəsinin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və sənətkarın bədii düşüncəsində funksional semantikasının (oynadığı rolun mənə aləminin) tədqiqi daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırmanın qarşısında dayanan başlıca məqsəd “Nizami “Xəmsə”sində türk folklor ənənəsinin öyrənilməsidir. Bu məqsəd “Xəmsə”yə daxil olan məsnəvilər üzrə aşağıdakı beş əsas vəzifənin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur:

1. Klassik poeziyada türk folklor ənənələri və Nizami yaradıcılığı probleminin tədqiqi;

2. “Xosrov və Şirin” məsnəvisində dastançılıq ənənələrinin tədqiqi;

3. “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin semantik strukturunda məhəbbət dastançılığı ənənələrinin tədqiqi;

4. “Yeddi gözəl” məsnəvisinin poetik sistemində nağılçılıq ənənələrinin tədqiqi;

5. “İskəndərnamə” məsnəvisində epos ənənələrinin tədqiqi.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya zəngin nəzəri-metodoloji baza əsasında yazılmışdır. Həmin baza, əsasən, Azərbaycan ədəbiyyatşünas və folklorşünaslarının problem üzrə uzun onilliklər boyunca apardığı tədqiqatların nəzəri-metodoloji nəticələrini əhatə edir.

Nizami yaradıcılığının dünya şərqsünaslığında da tədqiq olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan nizamişünaslığının bu sahədəki

⁷ Rzasoy, S. Nizami poeziyası: Mif-Tarix konteksti / S.Rzasoy. – Bakı: Ağrıdağ. – 2003, – 211 s.; Rzasoy, S. Nizami Gəncəvi: etnogenez və mifologiya / S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – 120 s.; Rzasoy, S. Nizami Gencevi'nin “Yeddi Gözəl” Mesnevisinin Ana Süjetinin Folklorik-Mitolojik Anlam Bilimi / M.Hüseynova, E.Guliyev, S.Rzasoy. Büyük Azerbaycan Mütefekkeri Nizami. – Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, – 2022, s. 98-195

fəaliyyəti nəzəri-metodoloji baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dünya şərqşünaslığında Nizami birtərəfli və qərəzli şəkildə ənənə olaraq fars-İran sənətkarı kimi təqdim olunur. Azərbaycan ölkəsinin qədim türk yurdu olan Gəncədə dünyaya gəlmiş, həyatının hamısını həmin şəhərdə yaşamış, öz yaradıcılığında türk milli ruhunu bədii-estetik dəyərlər səviyyəsinə qaldırmış, türk milli kimliyinin ali humanitar mahiyyətini daim uca tutmuş Nizaminin xüsusilə Azərbaycan xalqına qərəzli münasibət bəsləyən dairələr tərəfindən inadla fars-İran şairi kimi təqdim olunması sənətkarın gerçəkləşdirdiyi nəhəng poetik irsin sağlam və obyektiv elmi əsaslar üzərində öyrənilməsinə mane olaraq, onun yaradıcılığının bədii-estetik mahiyyətini təhrif edir. Bu antielmi, şovinst mahiyyətli təhriflərin aradan qaldırılmasında tarixi orta əsrlərə qədər gedib çıxan Azərbaycan nizamişünaslığının böyük rolu vardır.

Son təsnifata görə⁸, Azərbaycan nizamişünaslığının tarixi üç əsas mərhələni əhatə edir:

I mərhələ – XX əsrə qədərki dövr (Lütfəli bəy Azər, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Firidun bəy Köçərli, Məhəmmədəli Tərbiyət və Mirzə Məhəmməd Axundov).

II mərhələ – XX əsr:

XX əsrin 40-cı illərində Nizami əsərlərinin tərcüməsi, nəşri və tədqiqinin əsasının qoyulması (H.Araslı, Y.E.Bertels, M.Mübariz, M.Rəfil, M.Cəlal, M.Arif, Ə.Sultanlı, A.Şaiq, S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza, M.Rzaquluzadə, M.Rahim, A.O.Makovelski, Ə.Ələsgəzadə, Ə.Əlizadə, F.Babayev, O.A.Smirnov, L.A.Xetaqurov, M.Cəfər və b.).

XX əsrin 80-ci illəri (R.Əliyev, M.Əlizadə, H.Məmmədzadə, Q.Əliyev, Z.Quluzadə, V.Aslanov, X.Yusifov, R.Azadə, N.Araslı, A.Hacıyev, M.Cəfər, X.Hüseynov, Ç.Sasni (Sadıqoğlu), M.Kazımov, C.Qəhrəmanov, K.Allahyarov (Hüseynoğlu) və b.).

III mərhələ – Müstəqillik dövründə Azərbaycan nizamişünaslığı (M.Qocayev, A.Rüstəмова, İ.Həmidov, X.Əlimirzəyev, N.Araslı, İ.Həbibbəyli, T.Kərimli, S.Rzasoy, Z.Allahverdiyeva, G.Babayeva, V.Hacıyeva, S.Hacı, Y.Teyer,

⁸ Allahverdiyeva, Z. “Azərbaycan Nizamişünaslığının tarixi mərhələləri” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 823-858

T.Bədəlova, X.Hümmətova və b.).

Bu tədqiqatların hamısını birləşdirən ümumi cəhət Nizaminin şəxsiyyəti və yaradıcılığına sağlam elmi əsaslar üzərində yanaşmadır. Bu cəhətdən, Azərbaycan nizamşünaslığının, əsasən son iki əsrdə yaratdığı nəzəri-metodoloji təcrübə Nizami “Xəmsə”sində türk ənənələrinin öyrənilməsinin etibarlı bazasını təşkil edir.

Dissertasiyada, əsasən, tarixi-müqayisəli tədqiqat metodu tətbiq olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə dissertasiyada aparılmış təhlilin nəticələri olaraq aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Türk folklor ənənəsi Nizami yaradıcılığının ən əsas qaynaqlarından birini təşkil edir. Nizaminin yaşadığı dövrdə şüubi-millətçilik ideyaları geniş şəkildə yayılmışdı. Firdovsinin fars şüubiliyini əks etdirən “Şahnamə” əsəri Şərq epik şeirində mənfi ənənə yaratmışdı. Bu əsər başdan-başa İran-fars eposu ənənələri əsasında yazılmışdır. Nizami də Şərq ictimai-ədəbi düşüncəsində bu antiinsani, antimillət ideologiyasını aradan qaldırmaq məqsədilə ali humanitar ideyaların təcəssüm və təbliğ olunduğu əsərlərində türk epos ənənələrindən geniş şəkildə istifadə etmişdir.

2. Sənətkarın ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi”ndə türk dövlətçilik ənənəsi ilə bağlı ideyalar, Azərbaycan-türk epik folklor ənənələri yaradıcı şəkildə inikas olunmuşdur.

3. “Xosrov və Şirin” məsnəvisində qəhrəmanın doğuluşu, ad qoyma və ilk qəhrəmanlıq, övladın cəzalandırılması, yuxu, Xosrov və Şirinin bir-birinə buta verilməsi motivlərinin qaynağı bilavasitə türk epos ənənəsidir.

4. Hökmdar arxetipinin daşıyıcısı olan Məhin Banu və Şirin obrazlarının əsas qaynağı “Dədə Qorqud” eposudur.

5. “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin bədii strukturunda Azərbaycan və məhəbbət dastançılığı ənənələri (ilahi eşq konsepsiyası və türk dastanlarındakı butavermə motivi, Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetik üslub və elementləri, türk epik-mifoloji ənənəsindəki “hami-ovçu” arxetipi) yaradıcı şəkildə öz təcəssümünü tapmışdır.

6. “Yeddi gözəl” məsnəvisinin poetik sistemində Azərbaycan nağılçılıq ənənələri öz əksini tapmışdır.

7. Bəhram obrazı bilavasitə Azərbaycan-türk eposundakı ov hamisi” kultu və “əjdaha öldürmə” motivləri ilə əlaqədardır.

8. Məsnəvidəki nağılların əsas qaynağı Azərbaycan nağıllarıdır.

9. “İskəndərnamə” məsnəvisində bilavasitə “Oğuznamə” eposu ənənələrindən istifadə olunmuşdur. Baş qəhrəman İskəndər obrazında Oğuz xan obrazının poetik cizgiləri inikas olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Dissertasiyada aparılmış araşdırmalar nəticəsində çoxsaylı elmi yenilik və nəticələr əldə olunmuşdur. Bunları belə sistemləşdirmək olar:

1. Tədqiqatda Nizami “Xəmsə”si və Firdovsi “Şahnamə”si epik ənənə kontekstində müqayisəli şəkildə tədqiq olunaraq Nizaminin öz əsərlərini, bir növ, Firdovsiyə cavab şəklində yazdığı və bunu etməkdə əsas məqsədinin Firdovsinin Şərq ictimai və ədəbi düşüncəsində yaratdığı şübi-millətçi ideyaların təsirini aradan qaldırmaq olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

2. “Şahnamə”də ərəb və türk kimliyini İran-fars epos ənənələrinə əsaslanmaqla aşağılayan Firdovsiyə cavab olaraq Nizami də türk milli, siyasi, mədəni-ideoloji kimliyinin humanitar mahiyyətini təcəssüm etdirmək üçün türk epos-folklor ənənəsinə əsaslanmışdır.

3. “Sirlər xəzinəsi”ndə türk dövlətçilik ənənəsi ilə bağlı ideya, süjet və obrazların qaynağının Azərbaycan-türk epik folklor ənənələri olduğu üzə çıxarılmışdır.

4. “Xosrov və Şirin” məsnəvisində türk epos ənənələrindən istifadə olunması təhlillərlə sübut edilmişdir.

5. “Xosrov və Şirin” məsnəvisindəki qəhrəmanın doğuluşu, ad qoyma, ilk qəhrəmanlıq, övladın cəzalandırılması, yuxu, Xosrov və Şirinin bir-birinə buta verilməsi motivlərinin türk dastançılıq ənənələri ilə bağlı olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

6. Nizami Məhin Banu obrazını yaradarkən “Dədə Qorqud” eposundakı xatun obrazlarının, Şirin obrazında isə Banıçiçək və Selcan obrazlarının poetik cizgilərindən istifadə etmişdir.

7. Müəyyənləşdirilmişdir ki, “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin bədii strukturu Azərbaycan məhəbbət dastançılığı ənənələri ilə bağlıdır.

8. “Leyli və Məcnun” məsnəvisindəki ilahi eşq konsepsiyası türk dastanlarındakı butavermə motivi ilə əlaqədardır.

9. “Leyli və Məcnun” məsnəvisində Azərbaycan məhəbbət

dastanlarının poetik üslub və elementlərindən yaradıcı şəkildə istifadə olunduğu müəyyənəşdirilmişdir.

10. Məsənəvidəki “Məcnun və heyvanlar” bilavasitə türk epik-mifoloji ənənəsindəki “hami-ovçu” arxetipi ilə bağlı olduğu üzə çıxarılmışdır.

11. Müəyyənəşdirilmişdir ki, Nizaminin “Yeddi gözəl” məsnəvisinin poetik sistemi bilavasitə Azərbaycan nağılılıq ənənələri ilə bağlıdır.

12. Müqayisəli təhlil Bəhram obrazının türk eposundakı “ov hamisi” kultu və “əjdaha öldürmə” motivləri ilə əlaqədar olduğunu ortaya qoymuşdur.

13. “Yeddi gözəl”dəki Türktaz və Türknaz, Qala xanımı, Xeyir və Şər obrazları türk folklor ənənəsi ilə bağlıdır.

14. Nizaminin Mahanın nağılında mifoloji obrazlardan insan psixologiyasının şər xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirən varlıqlar kimi istifadə etdiyi müəyyənəşdirilmişdir.

15. “İskəndərnəmə” məsnəvisində “Oğuznamə” eposundan geniş şəkildə istifadə olunduğu üzə çıxarılmışdır.

16. Araşdırma göstərmişdir ki, Nizami İskəndər obrazını yaradarkən Oğuz xanın fateh, ideal hökmdar və peyğəmbər (mədəni qəhrəman) cizgilərinə əsaslanmışdır.

17. “İskəndərnəmə” məsnəvisindəki zülmətə getmə motivi bilavasitə oğuz epik folklor ənənəsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti böyükdür. İşin nəzəri əhəmiyyəti onun nəticələrindən ölkəmizdə get-gedə genişlənən nizamişünaslıq araşdırmalarında istifadə imkanları ilə şərtlənir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ilk növbədə tədris prosesi ilə bağlıdır. “Nizami Gəncəvi” mövzusu ölkə ali məktəblərinin filologiya fakültələrində geniş şəkildə tədris olunur. Bu cəhətdən, Nizami yaradıcılığının türk folklor ənənəsi ilə əlaqəsi bir mövzu kimi təkcə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi baxımından deyil, eyni zamanda Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının (folklorunun) tədrisi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Nizami öz yaradıcılığında folklordan bəhrələndiyi kimi, “Xəmsə”nin ayrı-ayrı hekayələri sonradan folklorlaşaraq xalq arasında geniş şəkildə yayılmış, Nizami əsərlərinin el

variantları ⁹ yaranmışdır. Mövcud dissertasiya işindən bu aktual mövzuların tədrisində köməkçi dərş vəsaiti tək istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Araşdırma zamanı əldə olunmuş başlıca nəticə, yenilik və qənaətlər müəllifin ölkənin daxilində və ondan xaricdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi orqanlarda nəşr etdirdiyi əsərlərdə əks olunmuşdur .

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsində hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın mövzusu AMEA Folklor İnstitutunun 22 sentyabr 2021-ci il (protokol № 6) və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirmə Şurası Humanitar elmlər üzrə problem şurasının 24 may 2022-ci il tarixli (protokol № 2) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın ümumi həcmi. Tədqiqat işi giriş, beş fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı istisna olunmaqla ümumi həcmi 430174 işarədən ibarətdir (Giriş: 15767 işarə; I fəsil: 94868 işarə; II fəsil: 56907 işarə; III fəsil: 79938 işarə; IV fəsil: 74290 işarə; V fəsil: 94330 işarə; Nəticə: 14074 işarə).

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, obyekt və predmeti, işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, istifadə olunmuş metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, tədqiqatın elmi yenilikləri sadalanmış, dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, həmçinin ümumi həcmi haqqında məlumatlar verilmişdir.

Dissertasiyanın “Klassik poeziyada folklor ənənələri və Nizami yaradıcılığı” adlanan birinci fəslində Nizami yaradıcılığında folklor ənənəsi probleminin tədqiqi tarixi və qoyuluşu, Şərq

⁹ Nizami Gəncəvinin əsərlərinin el variantları / Tərtibçi, redaktor və izahların müəllifi: F.Hüseyn. – Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC, – 2021, – 258 s.

poeziyasında folklor ənənələri, “Sirlər xəzinəsi”ndə türk dövlətçilik ənənəsi ilə bağlı ideyaların epik folklor semantikasını və Azərbaycan-türk epik folklor ənənələri məsələlərindən bəhs olunur.

Nizami Gəncəvinin XII əsr dünya ədəbiyyatının ən nəhəng bədii abidələrindən olan “Xəmsə”si bütün tədqiqatçılar tərəfindən təkcə təkrarsız bədii sənət incisi yox, həm də son dərəcə zəngin ədəbi-fəlsəfi, mədəni-ideoloji fikir qaynağı hesab olunur. Nizami yaradıcılığı bədii cazibə baxımından o dərəcədə estetik gücə sahibdir ki, İsa Həbibbəyli sənətkarın şeirlərini bədii cazibədarlığı və nağılsayağı lirik üslub cəhətindən Şərqi klassik ədəbiyyatının “1001 gecəsi” adlandırmışdır¹⁰.

Nizaminin istifadə etdiyi qaynaqlar ona iki şəkildə gəlib çatmışdır:

1. Yazılı qaynaqlar;
2. Şifahi qaynaqlar.

“Xəmsə”nin şifahi qaynaqlarını, heç şübhəsiz, Azərbaycan folkloru, xalqımızın minilliklər boyunca yaratdığı yüksək bədii məzmunu və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik şifahi sənət inciləri təşkil edir. O incilər ki, Nizami ömrünün başlanğıcından sonuna qədər onlarla təmasda olmuşdur. Ecəzkar bədii gözəlliyə malik Azərbaycan folkloru hələ körpəlikdən laylalar, oxşamalar, nazlamalar şəklində Nizaminin uşaq təxəyyülünü ovsunlamış, onun bədii zövqünü milli folklorumuzun poetik mizanlarına kökləmişdir. Fars dilində yazılmış “Xəmsə”nin hər bir məsnəvi-poemasında özünün açıq şəkildə göstərən oğuz-türk ruhu, “Dədə Qorqud” motivləri, türk epos poetikasının mizanları Nizaminin öz xalqının folklor dünyasına, xalq ədəbiyyatına, xalqın qəhrəmanlıq və müdriklik ruhunun ifadəsi olan dastanlara və s. qırılmaz bağlılığının ifadəsidir¹¹.

¹⁰ Həbibbəyli, İ. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, Çin, polyak, gürcü, Ukrayna və bolqar dillərində) / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2021, – s. 29

¹¹ *Fəsilə əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. H.Əliyev və nizamişünaslığın aktual problemləri // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Müasir təbiət və iqtisad elmlərinin aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – Gəncə Dövlət Universiteti, – 5-6 may 2023, – s. 92-94; Baxşiyeva, Ü. Nizami yaradıcılığında təhsil məsələləri // ASESV. International Scientific Research Conference, – 12-13 avqust, – 2023, – Erzurum, – Türkiyə, – s. 117-122; Baxşiyeva, Ü. Klassik Azərbaycan

Birinci fəslin “Nizami yaradıcılığında folklor ənənəsi probleminin tədqiqi tarixi və qoyuluşu” adlanan birinci paragrafında göstərilir ki, “Xəmsə” özünün bütün lirik vüsəti ilə dünya ədəbiyyatının ən nəhəng epik abidələrindən hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar “Xəmsə”də “Sirlər xəzinəsi” istisna olmaqla digər dörd məsnəvini roman janrına aid edirlər¹².

Nizaminin, əslində, bütün məsnəviləri bu və ya digər şəkildə mənzum roman janrı ilə bağlıdır. İlk məsnəvisi olan “Sirlər xəzinəsi” epik hekayətlərdən (əfsanə, rəvayət, əhvalat, hekayət və s.) ibarətdir. Bu hekayətlər özünün didaktik-əxlaqi məzmunu ilə xalq eposu ilə bağlıdır.

Nizami və xalq eposu, başqa sözlə, folklor ənənəsi bir problem kimi mürəkkəb məzmunla malikdir. Çünki Nizami məsnəvilərinin folklor qaynağını təkcə türk eposu deyil, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, digər xalqların da epik ənənələri təşkil edir. Hesab edirik ki, Nizami “Xəmsə”sinin iki əsas folklor qaynağı var:

1. Firdovsi “Şahnamə”si;
2. Azərbaycan-türk folklor ənənələri.

Nizami “Xəmsə”sinin bütün folklor ruhu şairin özünün bütün varlığı, canı və qanı ilə bağlı olduğu Gəncə folklor mühitindən gəlirdi. Tədqiqatlarda göstəriləndiyi kimi, “xalq adət-ənənələrinə böyük qayğı və sevgi ilə yanaşan vətənpərvər şair el aşıqlarının sənətindən, ozan, ravi, qissəxan və başqa xalq sənətkarlarının dastanlarından, xalq nəğmələri, mənalı bayatı, əfsanə və rəvayətlərdən ustalıqla faydalanmış, işlətdiyi bir çox türk sözləri, ifadə və xalq deyimləri ilə Azərbaycan xalqının qədim

Edebiyatında Türk Epos Geleneği // Avrasya Sosial ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD), – Ankara, – 30 Kasım 2022, – s. 37-43

¹² Рафили, М. Первый роман в Азербайджанской литературе // Труды Института Литературы им. Низами. Том 1. – Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, – 1946, – с. 43; Sərkəroğlu, Ə. Nizami və roman janrı / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 739; Sərkəroğlu, Ə. Dünya roman janrının tarixindən // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., – 1990, –16 mart; Гулиев, Г. Творчество Низами Гянджеви и пути эпического повествования / Г. Гулиев. – Баку: Язычы, – 1989, – s. 70; Мелетинский, Е.М. Средневековый роман / Е.М.Мелетинский. – Москва: Наука, – 1983, – s. 191; Кязимов, М.Д. «Хафт пейкар» Низами и традиция назире в персоязычной литературе / М.Д. Кязимов. – Баку: ЭЛМ, – 1987, –s. 49-54

abidəsi “Dədə Qorqud”a yaxınlaşmışdır”¹³. “Nizami... bütün əsərlərini xalq nağılları, xalq misalları bəzəyi ilə bəzəyir”¹⁴.

Nizaminin türk folklor (epos) ənənəsinə bağlılığını onun yaradıcılığında öz əksini tapmış türk mifoloji təsəvvürləri daha parlaq şəkildə nümayiş etdirir¹⁵. Nizami yaradıcılığında mifologiyaya qarşı “həssaslığının” dərin mənası var. Hər bir mədəniyyət mifdən başladığı kimi, Nizaminin də yaratdığı nəhəng fəlsəfi mədəniyyətin başlanğıcını mifologiya təşkil edir¹⁶.

Birinci fəslin “Şərq poeziyasında folklor ənənələri: Nizami və Firdovsi” adlanan ikinci paraqrafında qeyd olunur ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında folklor ənənəsinin tədqiqi, Firdovsi “Şahnamə”si ilə bağlı məsələdir. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərin əksər qəhrəmanları “Şahnamə”dən gəlir. Lakin Nizami “Şahnamə” mövzu və obrazlarına müraciət edərkən qarşısına qətiyyənlə və heç bir halda “Şahnamə”yə nəzirə yazmaq məqsədi qoymamışdır.

Öz qəhrəmanlarını Firdovsi “Şahnamə”sindən aldığı dəfələrlə

¹³ Araslı, N. “Nizami və Gəncə” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. s. 110

¹⁴ Mübariz, M. Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folklorunun təsiri // “Ədəbiyyat qəzeti”, – 24 iyun, – 1938-ci il

¹⁵ Saləddin, Ə. Dahi şair və mifoloji / “Ədəbiyyat qəzeti” qəz., –1991, – 21 iyun, – s. 3; Saləddin, Ə. Nizami Gəncəvi və türk toplumlarının mifologiyası / “Dialoq” jur., –1991, – № 13, – s. 37; Musayeva, F. Fərhad mifoloji obraz və ya tarixi şəxsiyyət kimi / Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – s. 847

¹⁶ **Paraqrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:** Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təlim-tərbiyə, əxlaqi-didaktik məsələlər və ənənə problemləri // “Azərbaycan məktəbi” elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal, – 2023, – №1/702, – s. 113-118; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” yaradıcılığında epos ənənələrinin müqayisəli təhlili // ASES II Uluslararası Van Bilimsel Araştırmalar Kongresi, – Van, – Türkiyə, – 12-14 Ocak 2024, – s. 19-22; Baxşiyeva, Ü. N.Gencevinin Yaradıcılığı ve Folklor Kaynakları // ASES Uluslararası Kayseri Bilimsel Araştırmalar Kongresi, – Kayseri, – Türkiyə, – 26-28 Ocak 2024, – s. 261-265; Bahşiyeva, Ü. Azərbaycan Edebiyat Araştırmaçılığında N.Gencevi Yaradıcılığında Geleneksel Motiflerin İncelenmesi // ASES II Çanakkale Bilimsel Araştırmalar Kongresi. – Çanakkale, – Türkiyə, – 24-25 fevral, – 2024, – s. 149-153

vurğulayan Nizami onların fəlsəfi-bədii, konseptual-poetik ideyalar baxımından Firdovsi qəhrəmanlarından tamamilə fərqləndiyini, aldığı obrazları Firdovsi qəhrəmanlarından tam fərqli şəkildə yenidən yaratdığını, bu obrazları yeni ideyaların daşıyıcısına çevrildiyini də vurğulayır.

Nizaminin “Şahnamə”yə müraciəti, onun mövzu və obrazlarından istifadəsi dahi Azərbaycan şairinin şüurlu seçimidir: mövzular, obrazlar süjetlər götürülmüş və tamamilə yeni poetik konsepsiyaların təcəssüm vasitəsinə çevrilmişdir. Başqa sözlə, Firdovsi yaradıcılığı Nizami yaradıcılığına təsir etmişdir. Ancaq burada məsələ təkcə iki sənətkarın yaradıcılığı arasında ədəbi təsir faktoru ilə məhdudlaşmayıb, daha geniş mənə səviyyələrini əhatə edir.

Firdovsi və Nizami – hər ikisi farsdilli sənətkarlardır. Cismi və ruhu ilə türk olan Nizami öz əsərlərini fars bədii poetikasının qəlibləri əsasında gerçəkləşdirmişdir. Lakin Nizami farsdilli Şərq şeirinin bədii-estetik istiqamətini dəyişmiş, Azadə Rüstəmovanın yazdığı kimi, “əvvəlki şeirdən fərqlənən, yeni məktəbin özülünü qoymuşdur”¹⁷.

Firdovsi “Şahnamə” əsəri ilə İrənin epik tarixini yaratmışdır. Lakin “Şahnamə”də öz əksini tapmış tarix təkcə Firdovsinin bütün milli ruhu ilə bağlı olduğu İrənin tarixi deyil, həm də Nizaminin canı, qanı, milli varlığı və ruhu ilə bağlı olduğu Turanın tarixidir. Firdovsi özünün qüdrətli qələmi və epik istedadı ilə İrə tarixinə möhtəşəm abidə qoysa da, bu abidə həm də türkün siyasi-milli tarixinə, türk dövlətçilik ənənəsinin simvolu olan Turana qoyulmuş antiabidədir. Çünki öz əsərində İrə-Turan müharibələrindən və tarixindən geniş şəkildə bəhs edən Firdovsi türk tarixinə, türk dövlətçilik ənənəsinə obyektiv yanaşa bilməmiş, ədalətsizliyə yol verərək, türkləri və onların Turan dövlətini dünyaya şərin təcəssümü kimi təqdim etmişdir. İslam Şərqində türklərin siyasi hakimiyyətdə olduğu XI əsrdə “Şahnamə” ilə farsdilli epik şeirin tarixinə möhür vuran Firdovsinin bu ədalətsizliyi türk dövlət adamlarını, ziyalılarını, ideoloqlarını qıcıqlandırsa da, Firdovsi kimi qüdrətli şairin qabağına hər şair çıxmağa cürət etmədi. Bu tarixi missiyanı XII əsrə dahi Azərbaycan türkü Nizami Gəncəvi həyata keçirdi. Ancaq o, İrə tarixini

¹⁷ Rüstəmov, A. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər) / R.Azadə. – Bakı: Elm, – 1975, – s. 47

və milli kimliyini göylərə qaldırıb, digər xalqların milli-tarixini aşağılayan Firdovsinin yolu ilə getmədi: Nizami “Xəmsə”də türklərlə bərabər bütün xalqların, bütün insanların milli ləyaqətini tərənnüm etməklə həm Türklüyə, həm də İnsanlığa abidə qoydu. “Şahnamə”də dünya İran və qeyri-İran baxış bucağından təsnif edilsə də, “Xəmsə”də xalqlara və insanlara baxış bucağının əsasında Xeyir-Şər durur. Buna görə də “Şahnamə” ədəbiyyat tarixinə İran xalqının eposu, “Xəmsə” isə dünya (xalqlarının) eposu kimi daxil oldu¹⁸.

Birinci fəslin ““Sirlər xəzinəsi”ndə türk dövlətçilik ənənəsi ilə bağlı ideyaların epik folklor semantikasi” adlanan üçüncü paragrafında bildirilir ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türk folklor ənənəsi probleminin konseptual mahiyyətini “türklük” (“torki”) anlayışı təşkil edir. Bu cəhətdən, Nizami yaradıcılığında “türk folklor ənənələri” demək elə “türklük” demək mənasındadır. Çünki Nizaminin yaşadığı çağda türk xalqlarının bütün milli ideologiyası özünün ən parlaq ifadəsini folklorda tapırdı. İlk əcdad Oğuz kağan (xan) haqqındakı dastanlar (oğuznamələr), “Dədə Qorqud” dastanları kimi möhtəşəm epos Nizami epoxası da daxil olmaqla XVII-XVIII əsrlərə qədər oğuz türklərinin milli kimliyinin əsas “sənədləri” idi.

Tədqiqatçılara görə, “şairin “türk aləmi” böyük bir aləmdir”¹⁹, “Nizami türkdür, ancaq milliyyətçi deyil, ümmətçidir, insanlığın şairidir”²⁰. Bu cəhətdən, Nizaminin bütün “mərkəzi qəhrəmanlarının” hamısının yanında onları mənəvi-əxlaqi, fəlsəfi-mədəni baxımdan kamilləşdirən Şirin, Məhin Banu, Nüşabə və s. kimi türk obrazları var.

¹⁸ *Paraqrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. Nizami və Şərqi folklor ənənələri // AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu. “Şərqi araşdırmaları” jurnalı, – Vol.4, – № 2(6), – Bakı, – 2022, s. 21-26; Bahşiyeva, Ü. Nizami və Firdevsi Yaradıcılığında Destançılıq Gelenevləri // Arceng Uluslararası Sosial Bilimler kongresi. – Ankara, – Türkiye, – 3-4 fevral, – 2024, – s. 127-131; Bahşiyeva, Ü. Nizaminin Yaradılışında Doğu Şiir Gelineğinin Unsurları // Arceng Uluslararası Sosial Bilimler kongresi. – Ankara, – Türkiye, – 3-4 fevral, – 2024, – s. 7-12

¹⁹ Hacıyev, A. Nizami poeziyasında türk aləmi / “Həyat” qəz., – 24 oktyabr, – 1991-ci il;

²⁰ Hacı, S. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin şərhli. X kitab (XVIII-XX məqalələr, kitabın sonu, mədhiyyələr, kitabın yazılma səbəbi, söz, mənzum sözün mənsur sözdən üstünlüyü, tövhid, münacatlar) / S.Hacı. – Bakı: Nafta-Press, – 2017, – s. 22

Sənətkar həmin qadın obrazlarında bir tərəfdən türk milli kimliyini rəmzləndirir, o biri tərəfdən onların vasitəsilə dünyaya türklük fəlsəfəsi “dərsini keçir”, həyatı türk kimi yaşamağın, türk ədalətinə əsaslanmağın dünyaya sosial-siyasi, mədəni-fəlsəfi harmoniya gətirdiyini göstərir. Bu baxımdan, “Sirlər xəzinəsi” əsərindəki “Qarı və Sultan Səncər dastanı” hekayəti səciyyəvidir. Bu hekayətdə də türk ədalətini bəyan edən, onun uğrunda vuruşmaqdan, mübarizə aparmaqdan qorxmayan obraz türk qadımıdır.

Hekayətdə deyilir ki, sosial haqsızlıqlardan bezmiş bir qoca qarı Sultan Səncərin qarşısını kəsərək ona şikayət edir. Şaha onun adı bir hökmdar olmadığını, türk kimliyinin daşıyıcısı olduğunu, əsasında “türk ədaləti” idealının durduğu türk hakimiyyət kultunun nümayəndəsi olduğunu xatırladan qarı deyir:

*Şan-şöhrəti dünyaya sığışmazdı türklərin,
Ölkəsi ədalətlə güllü yazdı türklərin.
Zalımlığın bəllidir, işin-peşən talandır,
Sən ki hindu quldursan, türk olmağın yalandır²¹.*

Bu misralar Nizami “Xəmsə”sində öz əksini tapmış türkcülük poetik fəlsəfəsinin əsas “müddəlarını” təşkil edir. Şairə görə, “türk ədalətinin” şöhrəti bütün dünyaya yayılmış, türklər dünya xalqları arasında öz ədalətləri ilə tanınmış və buna görə həmişə rəğbətlə qarşılanmışlar. Qarının Sultan Səncəri bir hökmdar kimi zalım olduğuna görə türk hesab etməməsi Nizaminin “türk” anlayışını etnik-bioloji mənadan daha çox humanitar-fəlsəfi, milli-mədəni anlayış hesab etdiyini göstərir. Başqa sözlə, “türk olmaq”, “türklük” türk etnosunun dünyada məşhur etdiyi sosial-siyasi idarəçilik fəlsəfəsinin anlayışlarıdır. Nizamiyə görə, türklüyün əsasında insana məhəbbət və ilahi ədalət durur. Şair buna görə də qarının dili ilə milliyyətçə türk olan Sultan Səncəri öz sosial-siyasi idarəçiliyində “türklük” fəlsəfəsindən uzaqlaşdığı üçün türk yox, hindli quldur hesab edir.

Bütün bunlar bizə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”ndə, o cümlədən bütün “Xəmsə”də türk dövlətçilik ənənəsi ilə bağlı ideyaların təcəssümü zamanı türk epik

²¹ Gəncəvi, N. Sirlər xəzinəsi. Fars dilindən tərcümə edənlər Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu. / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1981, – s. 86

folklor ənənəsinə əsaslanmışdır. Çünki folklor türklərin şifahi milli yaddaş xəzinəsi idi. Türklər öz tarixləri boyunca əldə etdikləri mənəvi-fəlsəfi təcrübəni dastan, nağıl, əfsanə və rəvayətlərin yaddaşına yazmış, ona görə də öz milli dastanlarına ulu baba və nənələrinin igidlik və müdrikliklərindən bəhs edən maraqlı, əyləncəli hekayətlər kimi deyil, müqəddəs tarix kimi yanaşmışlar. Faruq Sümərin təsbit etdiyi kimi, türk dastanları bilavasitə türkçülük şüurunu ifadə edirdi²². Nizami Gəncəvi də türk epik ənənəsinə, həmin ənənənin məhsulları olan “Oğuznamə” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına məhz türkçülük şüurunun əsas qaynaqları kimi müraciət etmişdir. Orta əsrlər müsəlman Şərqi bürümüş milli eqoizm (şüubuyyə – şüubilik) düşüncəsinin təkə ictimai psixologiyada deyil, eyni zamanda ictimai şüurun müxtəlif formalarında, o cümlədən ədəbiyyatda öz eybəcər mənfi təsirini güclü şəkildə göstərdiyi şəraitdə Nizami həm bütövlükdə bu antimilli, antiinsani, antibəşəri düşüncəyə, həm də bir etnos kimi milli haqları həmin düşüncənin haqsız qurbanına çevrilmiş antitürk ideologiyasına qarşı çıxmış, millətçiliyə qarşı – bəşəriyyəti, fərdiyyətçiliyə qarşı – ümmətçiliyi, millətçiliyə qarşı – insançılığı qoymuşdur²³.

Birinci fəslin ““Sirlər xəzinəsi”ndə Azərbaycan-türk epik folklor ənənələri” adlanan dördüncü paragrafında deyilir ki, Nizami Gəncəvinin ilk məsnəvisi olan “Sirlər xəzinəsi” janr-poetik quruluşu baxımından sənətkarın sonrakı məsnəvilərindən fərqlənir. Sənətkar məsnəvinin hər bir məqalətində insanın mənəvi-əxlaqi, cismani-irfani kamilləşməsinin müxtəlif dəyərlərindən bəhs edir və sonra hər məqalətin mövzusunə uyğun olaraq bir hekayət təqdim edir. Yəni hekayətlərdəki əhvalat məqalətlərdəki mövzunun bədii təcəssümü, illüstrasiyası kimi çıxış edir.

Hekayətlər müxtəlif məzmunə malik olsa da, tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, onlar müəyyən ideya xətti ilə bir-biri ilə birləşir və həmin ideya xətti təkə “Sirlər xəzinəsi” ilə məhdudlaşmayıb, bütöv “Xəmsə”ni əhatə edir. R.Əliyev göstərir ki, “Sirlər xəzinəsi”ni

²² Sümər, F. Oğuzlar / F.Sümər. – Bakı: Yazıçı, –1992, – s. 346

²³ *Paragrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Bahşiyeva, Ü. Türk Epos Nümunələrində Türk Devletçilik Geleneğinin Nizami Yararıçılığına Etkisi // Uluslararası Anadolu Bilimsel Araştırmalar Kongresi, – Kayseri, – 28 Aralık 2022, – s. 668-675

sənətkarın başqa əsərləri ilə həmahəng edən vahid ideya və bədii məntiqdir. “Həmin ideya, qayə və məqsəd Nizaminin bütün yaradıcılığının ana xətti olan dərin humanizm nəzəriyyəsi – insansevərlik təlimidir”²⁴.

Nizami “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində folklordan, xalq yaradıcılığından geniş şəkildə istifadə etmişdir. Sənətkarın mənavi-əxlaqi dəyərlərə həsr olunmuş 20 məqalətin hər birinə yazdığı hekayətlərin, demək olar ki, hamısının mövzusu xalq içərisində gəzib-dolaşan əfsanə və rəvayətlərdən alınmışdır. Buraya dini mənqəbə və rəvayətləri də əlavə etmək lazımdır. Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, folklor “Sirlər xəzinəsi” əsərinin poetik quruluşunun müxtəlif səviyyələrində öz təzahürünü göstərir²⁵.

“Sirlər xəzinəsi”ndə xalq əfsanə və rəvayətlərindən istifadəsi məlum məsələdir. Bunu görmək, müşahidə etmək və anlamaq üçün heç bir zəhmətə ehtiyac yoxdur. Müəyyən əfsanələr və rəvayətlər vardır ki, onlar Nizami dövrünə qədər mifoloji, dini, folklor ənənəsində olub. Yəni folklordan aldığı mövzu və mətnləri öz ideyalarına uyğun bədii şəkllə salan Nizami onları nə qədər dəyişdirsə də, mövzuların folklordan, dini kitablardan, folklorlaşmış dini əfsanə və rəvayətlərdən gəldiyi məlumdur.

Nizaminin həm ilk, həm də sonrakı məsnəvilərdə işlətdiyi “belə deyirlər”, “rəvilərə görə”, “böyüklərin dediklərinə görə”, “ustadlar deyirlər” və s. kimi ifadələr bilavasitə iki mənanı ifadə edir:

Birincisi, bu ifadələr bilavasitə folklor söyləyicilərini bildirir;

İkincisi, şair bu ifadələrlə əsərlərində istifadə etdiyi folklor mətnlərinə işarə edir.

S.Paşayevin apardığı tədqiqatın nəticələrinə görə, Nizami təkcə qədim folklor nümunələrindən yararlanmamış, eyni zamanda digər mənbələrə də müraciət etmişdir. Nizami bəzən folklordan götürdüyü kiçikhəcmli süjet nümunələri əsasında yeni orijinal bədii nümunələr,

²⁴ Əliyev, R. Nizami Gəncəvi və onun “Sirlər xəzinəsi” poeması (ön söz) / N.Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Fars dilindən tərcümə edənlər Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu. – Bakı: Yazıçı, – 1981, – s. 13

²⁵ Ələkbərov, M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı / Transliterasiya edən, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Əzizəğa Nəcəfzadə / M.Ələkbərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – s. 39

əsərlər yaratmışdır²⁶.

Əsərin canını iyirmi məqalətin təşkil etdiyini göstərən H.Araslıya görə, “Nizami hər məqalətdə bir məsələdən danışib, çatdırmaq istədiyi fikri atalar sözləri kimi dərin məna kəsb edən beytlərdə canlandırmış”, daha sonra məişət mövzusunda, tarixdən və xalq ədəbiyyatından yararlanaraq ərsəyə gətirdiyi hekayələr ilə özünün mütərəqqi fikirlərini daha da bədii bir şəkildə canlandırmışdır²⁷.

Göründüyü kimi, H.Araslı məsnəvidəki hər məqalətin ideyasının Nizami tərəfindən atalar sözlərində olduğu kimi təcəssüm etdirildiyini qeyd edir. Bütün bunlar bizə “Sirlər xəzinəsi” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un arasında janr-kompozisiya quruluşu baxımından paralelləri görməyə imkan verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bir müqəddimədən və on iki boydan ibarətdir. Nə müqəddimə, nə də boylar arasında birbaşa süjet əlaqələri yoxdur. Yəni epos “Sirlər xəzinəsi”ndə olduğu kimi vahid süjet xəttinə malik deyildir. Ancaq “Sirlər xəzinəsi”ndəki hekayətlər bir-biri ilə vahid əxlaqi-mənəvi ideyalar ətrafında birləşdiyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylar da bir-biri ilə Oğuz qəhrəmanlıq ideyaları ətrafında birləşir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsi Dədə Qorqudun dilindən deyilmiş atalar sözləri, zərbi-məsəllər, öyüd-nəsihətlərdən ibarətdir. Bu cəhətdən “Sirlər xəzinəsi”nin poetik quruluşu ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik quruluşu bir-birinə bənzəyir. “Sirlər xəzinəsi” məqalət və hekayətlərdən təşkil olunduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” da müqəddimə və boylardan təşkil olunub. Burada oxşarlıq, paralelizm heç də hər iki əsəri təşkil edən poetik hissələrin düzülüşündə deyil, onların bir-biri ilə məna əlaqəsində üzə çıxır.

Nizami üçün folklor, milli epos ana torpaq kimi müqəddəs idi. Bir ağac yalnız üzərində bitdiyi torpağın şəhdi-şirəsindən içərək, qidalanaraq boy ata bildiyi kimi, Nizami də milli eposun bədii-estetik gücü ilə ucaldı. Bu cəhətdən, “Sirlər xəzinəsi” əsərində məqalətlərlə hekayətlər arasındakı münasibətləri modelinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da

²⁶ Paşayev, S. Nizami və xalq əfsanələri / S.Paşayev. – Bakı: Gənclik, – 1983, – s. 32

²⁷ Araslı, H. Nizami Gəncəvi (ön söz) / N.Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə R.Əliyev. Bakı: Elm, 1981, – s. 7

müqəddimə ilə boyların əlaqəsini andırması, xatırlatması heç də təsadüfi deyildir. Mənsub olduğu Oğuz-Türkman etnosunun dastanlarına dərinlən bələd olan Nizami “Dədə Qorqud” dastanından da xəbərdar idi. Həm də necə xəbərdar olmaya bilərdi ki, “Dədə Qorqud” dastanının ifaçıları olan ozanların adına olan məhəllə Nizaminin vətəni Gəncədə hələ bun gün də qalmaqdadır²⁸.

²⁸ *Fəsildə əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. N.Gəncəvinin “Sirlər Xəzinəsi” poeması və türk epik folklor ənənəsi // Uluslararası Dede Korkut Türk Kültürü, Tarihi və Edebiyatı Kongresi, – İzmir, – 2-4 Eylül, – 2022, – s. 223-230; Baxşiyeva, Ü. N.Gəncəvi yaradıcılığında uşaq mütaliə nümunələrində tərbiyə məsələləri // Həsən Mirzəyev-95. Beynəlxalq Dil, Ədəbiyyat və Mədəniyyət Konfransı, – 29-30 noyabr 2022, – s. 129-137; Baxşiyeva, Ü. Türk Epik Felsefi Düşüncəsi və Nizami Gencevi'nin Sırlar Hazinesi Mesnevisi” // Rumelide Dil və Edebiyat Araştırmaları Dergisi, – Türkiyə, – 2022, s. 1022-1030; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gencevi'nin Yaradıcılığında Dünyevi Bilimlərin yeri // ASES II. Uluslararası Afet kongresi, – 26-27 ağustos 2023, – Kahramanmaraş, – Türkiyə, – s. 94-99; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gencevi Yaradıcılığı və Folklor Gelenekleri // ASES V. International Educational Sciences Conference, – 21-22 iyul, – 2023, – Ordu, – Türkiyə, – s. 124-128; Baxşiyeva, Ü. H.Aliyev və Azərbaycan Nizamişünaslığı Milli Değerler Bağlamında // “Heydər Əliyev – 100: Müstəqil Azərbaycanın qurucusu və hərtərəfli inkişaf strategiyasının müəllifi” mövzusunda Respublika elmi konfransı, – 4-5 may 2023-cü il, – Mingəçevir Dövlət Universiteti, – s. 227-231; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gencevi'nin Yaradıcılığında Ahlakı Değerler Toplum və İnsan Bağlamında // ASES International Scientific Research Conference. – Ordu, – Türkiyə, – 6-8 oktyabr, – 2023, – s. 121-125; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gencevi'nin Yaradıcılığında Türk Milli-Manevi Değerlerinin Tecessümü Konuları (“Leyli və Mecnun” Mesnevisindən Dayalı) // ASEAD 12. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu. – Türkiyə, – 25-27 kasım, – 2023, – s. 5-12; Baxşiyeva, Ü. N.Gencevinin Yaradıcılığında Folklor Geleneklerinin Araştırma Konuları // ASES II Uluslararası Van Bilimsel Araştırmalar Kongresi, – Van, – Türkiyə, – 12-14 Ocak, – 2024, – s. 14-18; Baxşiyeva, Ü. N.Gencevinin Milli-Sanat Tahliyesinde Eski Türk Destanlarının Yeri // ASES Uluslararası Kayseri Bilimsel Araştırmalar Kongresi, – Kayseri, – Türkiyə, – 26-28 Ocak, – 2024, – s. 265-270; Baxşiyeva, Ü. Türk Mitolojisi ve Nizami Gencevinin Yaradıcılığı // Arceng Uluslararası Sosyal Bilimler kongresi. – Ankara, – Türkiyə. – 3-4 fevral, – 2024, – s. 131-135; Bahshiyeva, U. H.Aliyev and the Nizamishunaslig of Azerbaijan // AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu İraq Respublikası strateji araştırmalar mərkəzi, – Bakı, – 3-4 may 2023-cü il, – s. 77-84; Bahshiyeva, U. “Heydar Aliyev and Research History of the Problem of Folklore Tradition in the Creation of Nizami // 3rd International Congress of Azerbaijan’s Founder Heydar Aliyev on the 100

Dissertasiyanın “Xosrov və Şirin” məsnəvisində epos ənənələri” adlanan ikinci fəslində qəhrəmanın doğuluşu, ad qoyma, ilk qəhrəmanlıq, övladın cəzalandırılması, yuxu, Xosrov və Şirinin bir-birinə buta verilməsi motivləri, hökmdar arxetipinin daşıyıcısı Məhin Banu və “Dədə Qorqud” eposu ənənələri, Şirin obrazı və türk epos ənənələri kimi məsələlər təhlilə cəlb olunur.

Nizami “Xəmsə”sində türk folklor ənənəsinin öyrənilməsi baxımından sənətkarın ikinci məsnəvisi olan “Xosrov və Şirin” zəngin material verir. Biz bu əsərdə türk eposunun həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanı ənənələrini müşahidə edirik.

Əsər fars-Sasani şahzadəsi Xosrov Pərviz ilə türk qızı, Aran hökmdarı Məhin Banunun qardaşı qızı Şirinin arasında olan məhəbbətdən bəhs edir. Bütün əsərlərinin konsepsiyasında insanın mənəvi-əxlaqi cəhətdən kamilləşməsi duran Nizaminin bu poemasında da eşqin ilahi hiss kimi insanın kamilləşməsində qeyri-adi rolü öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Sənətkar əsərin bədii konsepsiyası haqqında deyir:

*Eşq ilə düzəltdim mən bu dastanı,
Doldurdum səsiylə eşqin dünyanı*²⁹.

Tədqiqatçılar Nizaminin mövzunu “Şahnamə”dən götürsə də, ondan tamamilə fərqli planda işlədiyini yekdilliklə qeyd etmişlər. “Xosrov və Şirin” əsərini “Ölməz eşq haqqında poema” adlandıran Rüstəm Əliyev³⁰ yazır ki, “Nizami o dövrün ədəbiyyatı üçün müstəqil, yeni obrazlar, gerçəkçi xarakterlər yaratmağa və onların vasitəsilə özünün fədakar məhəbbət haqqında konsepsiyasını təsdiq etməyə çalışırdı”³¹. Qulamhüseyn Beqdeli göstərir ki, Firdovsi Xosrov və Şirin

Anniversary of His Birth. – Baku, – Azerbaijan, – Bakı Avrasiya Universiteti, – 5 may 2023, – s. 104-111; Bahshiyeva, U. Issues of The Use of Folklore Traditions in The Style of Turkish Epic Thought in Nizami Ganjavi’s Creativity // Universidad & Sociedad. – Kuba, – Vol 16, – №1, – January-February, – 2024, – Pp. 465-473 (Q3)

²⁹ Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 50

³⁰ Алиев, Р. Поэма о бессмертной любви / Р.Алиев. – Баку: Язычы, – 1991, – 184 с.

³¹ Алиев, Р. Очерк «Низами Гянджеви» / Низами Гянджеви. Краткий справочник. – Баку: Элм, – 1979, – с. 30

haqqında tarixi planda yazsa da, “Nizami... onların məhəbbətinə dair yeni və orijinal romantik mənzum dastan yaratmağa çalışmışdır”³². N.Araslıya görə, Nizami “Şahnamə”dən məlum olan bu dastanı yeni istiqamətdə işləmişdir³³. Z.Allahverdiyeva bu barədə yazır ki, “Nizami mifik-qəhrəmanlıq dastanı yazmırdı. Real, əbədi və ülvî eşq haqqında bədii sənət əsəri yaradırdı”³⁴.

Qeyd edək ki, Nizaminin “Xosrov və Şirin” məsnəvisini Firdovsidəki eyni mövzudan fərqləndirən əsas cəhət Nizaminin mövzuya sadəcə eşq macərəsi kontekstində deyil, fəlsəfi planda yanaşmasıdır. Zümrüd Quluzadə bu cəhətdən “Xosrov və Şirin” əsərini fəlsəfi poema hesab edir³⁵.

Firdovsi “Şahnamə”də Xosrov və Şirin mövzusunun İran epik folklor ənənələri əsasında işlədiyi kimi, Nizaminin yüksək fəlsəfi-bədii mahiyyət daşıyan bu poemasında da türk eposunun təsiri müşahidə olunur. Buraya ilk növbədə Azərbaycan məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanı ənənələri üçün xarakterik olan kompozisiya elementləri aiddir.

İkinci fəslin “Qəhrəmanın doğuluşu, ad qoyma və ilk qəhrəmanlıq motivləri” adlanan birinci paragrafında deyilir ki, “Xosrov və Şirin” əsərinin süjeti Azərbaycan qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, baş qəhrəmanın – Xosrovun doğuluşu ilə başlayır. Nizami poemada Hürmüzün şahlıq taxtını əldə etməsindən, dövləti ədalətlə idarə etdiyinə görə məşhurlaşmasından bəhs etmişdir. Hürmüz Allahdan övlad payı istəyir və Allah onun dualarını eşidib ona bir oğul payı nəsib edir:

*Nəsli ta itməsin qoca dünyadan,
Bir övlad istədi böyük Xudadan.
Xeyli nəzir verdi, bir xeyli qurban,*

³² Bəqdeli, Q. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu / Q.Bəqdeli. – Bakı: Elm, – 1970, – s. 69

³³ Araslı, N. “Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 225

³⁴ Allahverdiyeva, Z. “Nizami Gəncəvi və Əbülqasım Firdovsi” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 697

³⁵ Кули-заде, З. Теоретические проблемы истолории культуры Востока и низамивевение. З.Кули-заде– Баку: ЭЛМ, – 1987, – с. 125-143

*Nəhayət lütf etdi Allah bir oğlan*³⁶.

Xosrovun doğuluşu süjetinin quruluşu türk epik ənənəsində qəhrəmanın doğuluşu sxemi ilə eynidir. Azərbaycan nağılları və dastanlarında ədalətli şahların, xanların övladlarının olmaması, onların Allahdan övlad diləmələri motivi vardır. Bunun ən bariz nümunəsinə “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlirik. Hörmüzün övlad üçün Allaha dua etməsi ritualı Oğuz bəylərinin uşağı olmayan bəylər üçün Allahdan övlad diləmələri ritualı ilə mahiyyətcə eynidir.

Eposun “Bamsı Beyrək” boyunda deyilir ki, bir gün Oğuz bəyləri yenə də Bayındır xanın məclisinə yığılmışdılar. Bu zaman Oğuz bəylərindən olan Baybörə qəfildən hönkür-hönkür ağlayır. Səbəbini soruşanda o, bildirir ki, Allah onu qarğamışdır. O, həm də taxt-tacı üçün ağladığını söyləyir. Bir gün olacaq, bu dünyadan keçəndə onun yerində-yurdunda heç kimin qalmayacağını ürək ağrısı ilə bildirir. Baybörənin bu halını görəndə digər Oğuz bəyləri göylərə əl qaldıraraq dua edir, Allahdan oğul payı istəyirlər. O zamanlar bəylərin alqışları alqış, qarğışları qarğışdı. Duaları qəbul olurdu. Bu zaman başqa bir Oğuz bəyi Baybican da bəylərdən Allahın ona bir qız övladı verməsini üçün dua etmələrini xahiş edir. Ona da dua edirlər. Bir müddətdən sonra Allah-təala Baybörə bəyə bir oğul, Baybican bəyə də bir qız verir³⁷.

İstər “Xosrov və Şirin”də, istərsə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəmanın bilavasitə Allahın (Tanrının) iradəsi ilə doğulmasının xüsusi mənası var və bu məna birbaşa dastan ənənəsi ilə bağlıdır. Çünki türk dastan qəhrəmanı adı insan deyildir: o, yer üzünə fəvqəladə missiyaları yerinə yetirmək üçün Tanrı tərəfindən göndərilir. Yəni onun doğuluşu adı bir doğuluş yox, folklorşünaslıqda elmi baxımdan “möcüzəli doğuluş” (qeyri-adi yolla doğuluş) adlanan ilahi hadisədir. Nizaminin Xosrovun doğuluşunu türk dastan ənənəsi üçün xarakterik olan modelə uyğun işləməsi onun türk epik folklor ənənələrindən yaradıcı şəkildə istifadə etməsi ilə bağlıdır. Türk dastançılıq ənənələrinə uşaqlıqdan dərinə bələd olan Nizami Gəncəvi sonralar idraki cəhətdən kamil şəxsə çevrildikdə bu dastanların ilahi mahiyyətini dərk etmiş və görmüşdür ki,

³⁶ Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 54

³⁷ Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. –Bakı: Yazıçı, –1988. – s. 52

dastan qəhrəmanları adi obrazlar deyildirlər. Çünki onlar adi obrazlar olsa idilər, divlərlə, əjdahalarla vuruşa, fəvqəladə qəhrəmanlıqlar göstərə bilməzdilər. Nizami görürdü ki, dastan qəhrəmanları öz gücünü bilavasitə Tanrıdan alırlar. Bu güc onlara doğuluşdan bəxş edilir. Lakin bunun üçün qəhrəmanın Tanrının iradəsi, icazəsi, hədiyyəsi kimi doğulması lazımdır.

Nizami məsnəvidə daha sonra körpəyə ad qoyulmasını təsvir edir:

*Atası görəndə istedadını,
Xosrov Pərviz qoydu onun adını.
Kimi görsə sarıları boynuna,
Bu cəhətdən Pərviz dedilər ona*³⁸.

Nizami Xosrovun Pərviz adını fars dili kontekstində mənalandırır: “pərviz” – pərvaz edən, uçan. Təbii ki, şair fars şahzadəsi Xosrovu onun ənənədən məlum olan adı ilə adlandırmalı idi. Lakin burada da türk epik folklor ənənəsinin təsiri var. Həmin ənənə türk eposunda və ümumən türk ictimai düşüncəsində adın epik-mifoloji baxımdan böyük əhəmiyyət daşıması ilə bağlıdır.

Fəvqəladə missiya ilə doğulmuş fərdin qəhrəmanlıqlar göstərməsi Nizaminin dərinədən bələd olduğu Oğuz-Türk epos poetikasının sabit motivi və ənənəsidir. “Xosrov və Şirin”də Xosrov silsilə qəhrəmanlıqlar göstərir. Belə ki doqquz yaşında qolunun gücünü şir üstündə sınaıyıb ona qalib gələn Xosrov, artıq on yaşında həm qılınc oynatmaqda, həm ox atmaqda, həm də nizə atmaqda özündən neçə yaş böyüklərdən irəlidedi.

Öz qarşısına Firdovsinin şüubiyyə ideyalarının daha bir təcəssümü olan Xosrov obrazından tamamilə fərqlənən, orijinal poetik keyfiyyətlərə malik Xosrov surəti yaratmaq məqsədini qoymuş Nizami onu yaradarkən digər qaynaqlarla yanaşı, türk epik folklor ənənələrindən də götürdüyü poetik ünsürləri o qədər böyük ustalıqla cilalamışdır ki, onları zahiri planda dərhal müşahidə etmək mümkün deyildir. Ancaq Nizami obrazlarının oxucu düşüncəsində yaratdığı milli doğmalığ hissləri onlarda türk ruhunu duymağa və bu duyğuların, hisslərin işığında onun obrazların poetik dərinliklərinə baş vurmağa çağırır. Bu cəhətdən,

³⁸ Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 54

böyük şair Xosrovun anadan olması, ad alması və ilk qəhrəmanlıqlar göstərməsi epizodlarında türk qəhrəmanlıq dastanlarının motivlərindən yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir³⁹.

İkinci fəslin “Övladın cəzalandırılması motivi” adlanan ikinci paraqrafında göstərilir ki, Xosrovun “qəhrəman bioqrafiyasının” müəyyən epizodları Oğuz-Türk eposu ilə bəzən detallarına qədər səsleşir. Bunu biz Xosrovun cəzalandırılması ilə “Dədə Qorqud” dastanında Buğacın cəzalandırılması arasındakı süjet səsleşməsinə də müşahidə edirik. Məsnəvidə deyilir ki, gənc şahzadə Xosrov çox şən həyat yaşayırdı. Şah oğlu olduğu üçün onun hərəkətlərinə qarşı heç kəs çıxmır, şaha şikayət etmirdilər. Xosrov da etdiyi hərəkətlərin fərqinə varmır, əyləncələrinin həddini daha da artırırdı. O, bir gün ov zamanı bir səfalı kəndə gedir və onlar burada dostları ilə şərab içib sərxoş olurlar. Daha sonra məclislərini davam etdirərək bir kəndlinin evində gecələyirlər. Burada səhərə qədər şərab içirlər. Xosrovun dəstəsindəki atlardan biri kəndlinin göy tarlasına girir, bir qulamı da üzüm bağından oğurluq edir. Çuğullar Xosrovun atasına bu barədə məlumat verirlər⁴⁰. Hökmdara onun oğlundan şikayət edilməsi motivi “Kitabi-Dədə Qorqud”da da var: Dirsə xanın 40 igidi ona oğlundan şikayət edirlər. Lakin əsas fərq ondadır ki, Xosrov şikayət edilən hərəkətləri etdiyi halda, xanın Buğaca paxıllıq edən igidləri oğlana böhtan ataraq onun sərxoşluq etdiyini, xalqı incitdiyini söyləyirlər⁴¹.

Hər iki ata – Hörmüz şah və Dirsə xan bu hadisədən bərk qəzəblənir və cəmiyyətdə sosial nizam və ədaləti qorumaq üçün oğlanlarına cəza verirlər. Hörmüz şahın göstərişi ilə Xosrovun zərər vurduğu ev sahibinə zərərin qarşılığında hədiyyələr verilir. Şair Xosrova atası tərəfindən yüngül cəza verilməsini ədalətsiz addım kimi dəyərləndirmişdir:

³⁹ *Paraqrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* 382. Bahshiyeva, U. Motifsof Punishment of The Child and Dreams in the Turkish Epic Type of Thinking in Nizami Ganjavi’s Poem “Khosrov and Shirin” // “Əlyazmalar yamı”, – № 2(19) Vol.10, – Bakı, – 2024, s səh.93-99

⁴⁰ Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 58

⁴¹ Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. – Bakı: Yazıçı, –1988. – s. 36-37

*İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı,
Nahaq qan tökənə bir cəza hanı?
Atəşpərəstlikdə diünya eləydi,
Bu müsəlmanlıqdan utan bir indi*⁴².

Dirse xanın isə öz oğluna verdiyi cəza hökmü daha ağır olur: “Varın, gətürün öldürəyim. Böylə oğil mana gərəkməz!” – dedi”⁴³..

Əlbəttə, hər iki əsər arasındakı bu oxşarlığı təsadüfi də hesab etmək olar. Xosrovun haqlı, Buğacın isə haqsız olaraq cəzaya məruz qaldığını, Xosrova Buğaca nisbətən daha yüngül cəza verildiyini (qulunun, atının, çalğıçısının və taxtının əlindən alındığını) nəzərə alsaq, hər iki motiv arasındakı fərqlər daha da böyüyür.

Ancaq məsələ heç bununla da bağlı deyildir. Xosrovun İran-fars, Buğacın isə Oğuz-Türk eposundan məlum olan bioqrafiyası var idi. Nizami isə Xosrovu Buğaca bənzətmək üçün zahiri süjet effektləri yarada bilməzdi. Bu, onun üslubuna yad idi. Bu cəhətdən, hər iki motivin bir-biri ilə əlaqəsini ilk növbədə müəllif konsepsiyasında axtarmaq lazımdır.

Bu sualın cavabı Nizaminin yaşadığı dövrdədir. Böyük şairin yaşadığı çağda müsəlman Şərqi Səlcuq türkləri hakimiyyətdə idilər. Həmin dövr türk xalq ədəbiyyatının, folklor yaradıcılığının və ifaçılığının coşqun inkişaf dövrü idi. Aşıqlar təsəvvüfi-irfani mövzuda məhəbbət dastanları yaradır, ifa edir, ozanlar Oğuz qəhrəmanlarının igidliklərindən bəhs edən boyları ifa edirdilər. Nizaminin bütün ömrünü yaşadığı Gəncədə çoxsaylı ozanlar yaşayıb-yaradırdılar. Bu cəhətdən, “Dədə Qorqud” dastanının boyları xalq arasında məşhur idi. Bütün bunlara əsaslanıb, yuxarıdakı suala belə cavab vermək olar ki, öz əsərlərini arif oxucular üçün yazan Nizami “Dədə Qorqud” dastanından, türk folklor ənənəsindən gələn obraz, süjet, motiv və ideyaları yaradıcı şəkildə öz əsərlərində təcəssüm etdirərkən onun oxucularının şairin verdiyi mesajları anlayacağına tam əmin idi.

İkinci fəslin “Yuxu motivi” adlanan üçüncü paragrafında müəyyən edilir ki, “Xosrov və Şirin” məsnəvisində Xosrovun babasını

⁴² Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 58-59

⁴³ Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. – Bakı: Yazıçı, –1988. – s. 37

yuxuda görməsi süjeti də türk epik folklor ənənəsi ilə yaxından səsləşir. N.Araslı göstərir ki, atasının rəiyyətin xeyrinə qoyduğu qanunları pozduğu üçün Hörmüz tərəfindən cəzalandırılan Xosrov həmin gecə yatıb yuxuda babasını görür. Ondan itirdiyi qul, at, çalğıcı və taxtının əvəzində yeni dörd nemət ələ keçirəcəyini öyrənir⁴⁴.

İndi sözü gedən epizoda nəzər salaq. Babası yuxuda Xosrova dörd əziz şeyinin əlindən çıxmasından təəssüflənməməsini tövsiyə edir. O bunun əvəzində dörd yeni şeyi əldə edəcəyini Xosrova müjdə verir. Belə ki, babası Xosrova çox gözəl, şirin yar qismət olacağını bildirir. Daha sonra Şəbdiz adlı at, Şahanə taxt və Barbəd adlı çalğıcının onun olacağını söyləyir.

*Daşın əvəzində qızıl taparsan,
Dörd muncuq yerinə dörd gövhər, inan⁴⁵.*

Yuxugörmə istər türk qəhrəmanlıq, istərsə də məhəbbət dastanları üçün xarakterikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un ikinci boyunda öz igidləri ilə Ala dağa ova getmiş Salur Qazan evinin yağmalanmasından gecə gördüyü “qara qayğılı” yuxu vasitəsilə xəbər tutur⁴⁶. Salur Qazanın qoyunlarını otaran Qaraca Çoban da yaxınlaşan təhlükədən “qara qayğılı” yuxu vasitəsilə xəbərdar olur⁴⁷.

C.Bəydili (Məmmədov) yuxunun ümumiyyətlə ruhlarla birbaşa ünsiyyət vasitəsi olduğunu qeyd edir⁴⁸. K.V.Nərimanoğluya görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da yuxugörmənin şüuraltı sezgiləri, duyumları, bir sıra çalarları öz əksini tapmışdır⁴⁹. Rüstəm Kamal “Dədə Qorqud” dastanının da yuxunun xəbərləşmə vasitəsi olduğunu göstərir⁵⁰. Babasının

⁴⁴ Araslı, N. “Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 503

⁴⁵ Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 61

⁴⁶ Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. – Bakı: Yazıçı, –1988. – s. 44

⁴⁷ Kitabi-Dədə Qorqud. Göstərilən nəşri, s. 43

⁴⁸ Bəydili (Məmmədov), C. Türk mifoloji sözlüyü / C.Bəydili (Məmmədov). – Bakı: Elm, 2003, – s. 406

⁴⁹ Nərimanoğlu, K.V. “Yuxu və yuxuyozma” oçerki / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004, – s. 356

⁵⁰ Kamal, R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikası / R.Kamal. – Bakı: Nurlan, – 2013, – s. 111

Xosrova yuxuda onun gələcəyi barəsində xəbər verməsi, əlindən alınmış dörd şeyin əvəzində ona daha gözəl dörd şeyin qismət olacağını bildirməsi türk dastançılıq ənənəsindəki butavermə motivini xatırladır. Məsnəvidəki motivlə məhəbbət dastanlarındakı eyni motiv arasındakı əlaqə, əsasən, üç elementdə özünü büruzə verir:

- a) Xosrova gələcək tale-qismətinin buta şəklində xəbər verilməsi;
- b) Butanın yuxuda verilməsi;
- c) Butaverən obrazı.

Azərbaycan məhəbbət dastanlarında butavermə bu üç elementdən təşkil olunur. M.Cəfərli məhəbbət dastanlarında qəhrəmanın doğuluşu motivi ilə ona buta verilməsi motivi arasında bir növbələşmə əlaqəsi olduğunu göstərərək yazır:

a) Doğulma və göbək kəsmə nişanlılıq vardırısa – buta vermə yoxdur.

b) Doğulma və göbək kəsmə nişanlılıq yoxdursa – buta vermə var⁵¹ [92, s. 105].

Bu cəhətdən, “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Aşıq Qərib” və s. kimi dastanlarda qəhrəmana onun gələcək taleyi buta şəklində verilir⁵².

Xosrovun bioqrafiyasının buraya qədər nəzərdən keçirdiyimiz hissələri türk epik folkloru ilə yaxından səsleşir. Belə hesab edirik ki, Xosrovun yuxuda babasını görməsi və babasının ona gələcək taleyindən xəbər verməsi türk epik folklorundakı butavermə motivi ilə yaxından bağlıdır.

İkinci fəslin “Xosrov və Şirinin bir-birinə buta verilməsi motivi” adlanan dördüncü paragrafında bildirilir ki, Azərbaycan məhəbbət dastanlarında qəhrəmana bir çox qabiliyyətlərlə bərabər onun sevgilisi də buta verilir. Öz məsnəvisini məhəbbət dastanlarının sxeminə əsasən

⁵¹ Cəfərli, M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. – Bakı: Nurlan, – 2010, – s. 105

⁵² Azərbaycan dastanları [5 cildə] / Tərtib edənləri Ə.Axundov, M.Təhmasib. Təkmilləşdirilmiş II nəşri. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. – Bakı: Çıraq, – 2005, – Cild 1, – 98; Azərbaycan dastanları [5 cildə] / Tərtib edənləri Ə.Axundov, M.Təhmasib. Təkmilləşdirilmiş II nəşri. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. – Bakı: Çıraq, – 2005, – Cild 2, – s. 124; Azərbaycan dastanları [5 cildə] / Toplayıb tərtib edəni Ə.Axundov, M.Təhmasib. Təkmilləşdirilmiş II nəşri. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. – Bakı: Çıraq, – 2005, – Cild 3, – s. 76

quran Nizami Xosrova Şirinin buta verilməsini maraqlı bədii şəkildə təcəssüm etdirmişdir. Xosrovun dostu Şapur ona Dərbənd dənizinin kənarındakı Ərmən ölkəsindən, onun qadın hökmdarı Məhin Banudan və onun qardaşı qızı Şirinin gözəlliyindən bəhs edir. Şapur Ərmən ölkəsinin yerini belə nişan verir ki, Dərbənd dənizinin kənarında, dağların yanında bir gözəl ölkə vardır. Oranın hökmdarı bir qadındır. Arrandan Ərmənə qədər hər kəs onun fərmanlarına boyun əyir. Bu qadın ölkəni çox düzgün və qüdrətli şəkildə idarə edir. Onun dövlətinin güclü qoşunu, zəngin xəzinəsi vardır. Bir çox ölkələr ona xərac göndərir. Şapur daha sonra Məhin Banunun qardaşı qızı Şirinin gözəlliyini tərənnüm edir. Şapur bu dünyanı zindana bənzədir. O, Xosrova bildirir ki, bu qaranlıq zindanabənzər dünyada yalnız Şirin onun gözünə çıraq ola bilər. Şapurun sözləri Xosrovun qəlbində sevgi dolu həyəcan hissələri yaradır. Xosrov qiyabi şəkildə Şirinə elə vurulur ki, günləri ancaq onu düşünməklə keçir. Nəhayət, başa düşür ki, Şirin onun haqdan gələn sevgilisi, taleyidir. O, öz taleyindən qaça bilməz. Şapur sözünü bitirdikdə Xosrovun ürəyinə bir rahatlıq çökdü:

*Xosrov bu söhbətdən narahat oldu,
Qəlbi sevgi ilə, həycanla doldu.
Bütün günü onu düşünürdü hey,
Yoxdu xəyalında ondan başqa şey⁵³.*

Məsnəvidən verdiyimiz bu nümunələr butavermənin klassik sxemini bir başqa formada özündə təcəssüm etdirir. Süjetdə butavermə motivi üçün xarakterik olan element və süjet vahidlərinin hamısı var. Burada Şapur butavərən rolundadır. O, epik poetika baxımından qəhrəmanın köməkçisi statusunun daşıyıcısıdır. Lakin onun süjetdə oynadığı rol məhəbbət dastanlarında butavərən müqəddəsin rolu ilə də üst-üstə düşür.

Məhəbbət dastanları qəhrəmanlarına buta yuxuda verilir. Xosrov da yuxusunda babasından buta alır. Şapur, sadəcə, babanın yuxudakı funksiyasını reallıqda icra edir. Bu cəhətdən, məhəbbət dastanlarındakı butavərən obrazının funksiyası Xosrovun babası ilə onun köməkçisi Şapurun arasında bölünmüşdür.

⁵³ Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 66-67

Azərbaycan məhəbbət dastanlarında yalnız qəhrəmana deyil, onun sevgilisinə də buta verilir. Yəni buta verən müqəddəs oğlanla qızı eyni zamanda bir-birinə aşiq edir. “Xosrov və Şirin”də butaverən funksiyasını yerinə yetirən Şapur Şirini Xosrova buta verərək aşiq etdiyi kimi, Xosrovu da Şirinə buta verərək aşiq edir.

Beləliklə, Firdovsinin İran hökmdarlığı ideallarının təcəssüm etdirən Xosrov obrazından tamamilə fərqli obraz yaratmaq istəyən Nizami öz Xosrovuna həm də Azərbaycan-Türk eposunun haqq aşıqları olan obrazlarının poetik cizgilərindən boyalar vurmuşdur. Oğuz-Türk eposunun istər qılınc, istərsə də eşq qəhrəmanları saf, təmiz hisslərin daşıyıcılarıdır. Onlar haqq işi uğrunda mübarizə edir və bu yolda heç nədən çəkinmirlər. Bu qəhrəmanlar öz gücünü Allahdan alırlar. Oğuz-Türk eposunun qəhrəmanlarının bu ali humanitar xarakteri Nizaminin yaratmaq istədiyi qəhrəman idealına uyğun gəlmiş və o da öz qəhrəman obrazlarına mənsub olduğu etnosun qəhrəman obrazlarının poetik kimlik cizgilərindən boyalar vurmuşdur. Xosrov milli mənsubiyyətə fars şahzadəsi olsa da, Nizami ona türk qəhrəman xarakterindən cizgilər bəxş edərək, Firdovsinin şübiyyə ideologiyasının daşıyıcısı olan qəhrəmandan bəşəri qəhrəman obrazı yaratmışdır⁵⁴

İkinci fəslin “Hökmdar arxetipinin daşıyıcısı Məhin Banu və “Dədə Qorqud” eposu ənənələri: xatun obrazları ilə müqayisəli təhlil” adlanan beşinci paraqrafında qeyd olunur ki, “Xosrov və Şirin” məsnəvisində türk folklor ənənəsi baxımından Məhin Banu və Şirin obrazlarının poetik cizgiləri əlamətdardır. Nizami bibi və onun qardaşı qızının simasında Oğuz-Türk qadın kimliyinin müxtəlif xarakterlərini təcəssüm etdirmişdir.

Tədqiqatçılar Nizaminin “Xəmsə”də bir çox möhtəşəm qadın obrazlarında Azərbaycan qadınının möhtəşəm simasının əks olunduğu qənaətinədəirlər. Bu cəhətdən, Məhin Banu obrazı özünün poetik-mənəvi monumentallığı ilə fərqlənir. M.Mübarizə görə, Məhin Banu Azərbaycan hökmdarıdır. O, bir çox ölkələri itaət altında saxlayan,

⁵⁴ *Paraqrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında butavermə motivi türk folklor elementi kimi // “Azərbaycan şərqşünaslığı Şərq-Qərb elmi-mədəni və ictimai-siyasi dialoqu kontekstində” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – BDU, – Bakı, – 14-15 dekabr 2022-ci il, – s. 297-298

onlardan xərac alan qüdrətli hökmdardır. O, böyük ordular və möhkəm qələlər sahibidir⁵⁵. Xəlil Yusifli (Yusifov) göstərir ki, “Nizami Şirin və onun bibisi Məhinbanunu bir Azərbaycan türkü kimi təqdim edir”⁵⁶.

Bir çox tədqiqatçıların Məhunbanu və Şirinin etnik kimliyinə yanlış yanaşmalarının əksinə olaraq onların türk etnik kökü və epik ənənəsi ilə bağlılığının ən böyük sübutları elə “Xosrov və Şirin” əsərinin özündədir. M.Mübariz məsnəvidən Şirinin özü haqqında dediyi bu sözləri nümunə verir:

*Mən nazlanmaqda ürəkləri qoparan bir türk olduğum kimi,
öpüşümlə köülləri bəsləməyi də bilirəm.
Gözlərimə o qədər işıq gətirmişəm ki,
türklərdən dargözlülük uzaqlaşmışdır*⁵⁷.

Nizami öz əsərlərini yaradarkən türk etnik kimliyinin əks olduğu epik folklor ənənəsindən geniş və məqsədli şəkildə istifadə etmişdir. Bu cəhətdən, Məhinbanu obrazındakı “Banu” adı da onu birbaşa türk epik folklor ənənəsi ilə əlaqələndirir. “Banu” – türk dilində “xanım” mənasındadır. Ancaq türk etnik-mədəni ənənəsində hər qadına deyil, hökmdarlıq ənənəsi ilə bağlı qadınların adında “banu” sözündən istifadə olunurdu. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı xan arvadları olan xatunlar diqqəti cəlb edir. Eposda Oğuz elinin iyirmi dörd tayfasının birinin adlı-sanlı başçılarından olan Baybicanın qızının adı Banıçiçək, yəni Çiçək Banu, Çiçək Xanımdır.

Məhun Banu obrazı tipologiyasına görə “Dədə Qorqud” dastanlarındakı ana obrazları ilə daha çox səsləşir. Onun qardaşı qızının verdiyi nəsihətlə “Dədə Qorqud” eposunun birinci boyunda Buğacın anasının oğluna verdiyi nəsihətin mənə və mahiyyəti üst-üstə düşür. Müqayisə göstərir ki, hər iki nəsihət Oğuz-Türk epik əxlaq tipologiyasını

⁵⁵ Mübariz, M. Azərbaycanın əfsanəvi hökmdarı Məhinbanu // / Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – s. 190-192

⁵⁶ Yusifli, X. “Xosrov və Şirin” poeması ilə bağlı bəzi uydurmalar və həqiqətlər // Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – s. 595

⁵⁷ Mübariz, M. Nizami əsərlərində azad qadın obrazı // “Ədəbiyyat qəzeti”, – 10 mart, – 1938-ci il

nümayiş etdirir⁵⁸.

İkinci fəslin “Şirin obrazı və türk epos ənənələri” adlanan altıncı paragrafında vurğulanır ki, Nizami Gəncəvinin Şirin obrazı özünün poetik mükəmməlliyi, bədii-estetik cazibəsi, xüsusilə də reallığı ilə seçilir. Şair bu obrazda özünün sevimli həyat yoldaşı, vaxtsız vəfat etmiş Afaqın xarakterini təcəssüm etdirmişdir. O, Şirinin ölümü ilə bağlı yazır:

*Qıpçaq bütüm tək ox kimi süzdü,
Afaq sevgilimin sanki özüydü*⁵⁹.

Nizaminin bu parçada öz həyat yoldaşı Appaq/Afaqın və ondan doğulmuş oğlu Məhəmməd haqqında dediyi:

*“O türkün getdisə bir gün çadırdan,
Saxla türkdadəmi, sən, ey Yaradan!”*⁶⁰

– beyti arvadının, oğlunun və şairin özünün türk kimliyini göstərdiyi kimi, yaratdığı Şirin obrazının da türk kimliyini ortaya qoyur. Nizaminin bu obrazın poetikasında Oğuz-Türk epik qadın obrazlarını təcəssüm etdirməsidir. Bu cəhətdən, Şirin obrazı ilə “Dədə Qorqud” eposundakı Banıçiçək və Selcan xatun obrazları arasında etnogenetik doğmaliq müşahidə olunur.

“Nizaminin “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinə bələd olduğunu, qadın obrazlarını yaradarkən onlardan geniş şəkildə istifadə etdiyini” vurğulayan Ramazan Qafarlı Xosrovla Şirinin ilk görüşdə “türksayağı” yarışmalarının “Dədə Qorqud” eposunda Beyrəklə Banıçiçəyin ilk görüşlərində yarışması motivi ilə bağlı olduğunu göstərir⁶¹.

Məsnəvidə Xosrovla Şirin arasındakı yarışmalar, elə bil ki, “Dədə

⁵⁸ *Paragrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında və türk epos nümunələrindəki qadın obrazlarının tipoloji təhlili // AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Şərq araşdırmaları” jurnalı, – Vol. 5, – №1(7), – Bakı, – 2023, – s. 28-33; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin Yönetici Kadın Karakterleri Türk Kahramanlık Dastanlarıyla Fikir Bağlantısı Bağlamında // AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, Akad.Z.Əliyevanın 100 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans, – 6-7 mart 2023, – s. 311-317

⁵⁹ Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıcı, – 1982, – s. 348

⁶⁰ Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Göstərilən nəşri, s. 348

⁶¹ Кафарлы, Р. Философия любви на древнем Востоке и Низами / Р.Кафарлы. – Санкт-Петербург: Лейла, – 2002, – с. 36-37

Qorqud” dastanında Beyrəklə Banıçığək arasında baş verən yarışmaların təkrarıdır. Bu cəhətdən, Nizami Azərbaycan-Türk qızının ləyaqət və hünərini təsvir edərkən doğma xalqının epik folklor ənənələrinə əsaslanmışdır. Ona görə ki, xalqımızın bütün tarix boyunca əldə etdiyi bütün qəhrəmanlıq ənənələri onun folklorunda, o cümlədən “Dədə Qorqud” eposunda yaşayırdı. Bu epos Türk-Oğuz qadın qəhrəmanlarının bütün tiplərini özündə obrazlaşdıran xəzinə idi. Nizami də bu xəzinədən faydalanaraq, Firdovsinin fars milli kimliyinin təcəssümü olan Xosrov obrazının qarşısına Azərbaycan-Türk milli qadın kimliyinin təcəssümü olan Şirin obrazını çıxarmışdır⁶².

Dissertasiyanın ““Leyli və Məcnun” məsnəvisinin bəddii strukturu və məhəbbət dastançılığı ənənələri” adlanan üçüncü fəslində “Leyli və Məcnun” məsnəvisində türk dili və etnoepik kimlik, əsərdə ilahi eşq konsepsiyası və türk dastanlarındakı butavermə motivi, Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetik üslub və elementlərindən yaradıcı istifadə, “Məcnun və heyvanlar” motivi və türk epik-mifoloji ənənəsindəki “hami-ovçu” arxetipi kimi məsələlər özünün elmi həllini tapmışdır.

Üçüncü fəslin ““Leyli və Məcnun” məsnəvisində türk dili və etnoepik kimlik məsələsi” adlanan birinci paragrafında göstərilir ki, Nizami yaradıcılığında türk folklor ənənəsindən istifadə baxımından sənətkarın üçüncü məsnəvisi olan “Leyli və Məcnun” da zəngin material verir. Əsərdə Azərbaycan məhəbbət dastanları üçün xarakterik olan süjet və obraz ənənələrindən geniş şəkildə istifadə olunmaqla yanaşı, Nizami

⁶² *Fəsilə əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. “Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması və türk dastançılıq elementləri // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu (II sayı), – Bakı, – 2022, – s. 85-92; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında türk epik ənənəsi ilə bağlı ritual və tərbiyə məsələləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” (II sayı), – Bakı, – 2022, – s. 101-107; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında və türk epos nümunələrindəki qadın obrazlarının tipoloji təhlili // AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Şərq araşdırmaları” jurnalı, – Vol. 5, – №1(7), – Bakı, – 2023, – s. 28-33; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında Şirin obrazının türk epos ənənələri çərçivəsində təhlili” // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Axtarışlar” jurnalı, – №1(45), – Naxçıvan: – Tusi, – 2023, – cild 17, – s. 45-50

Gəncəvinin türk kimliyinə (türklüyə), türk dilinə münasibəti də açıq şəkildə ifadə olunmuşdur.

“Leyli və Məcnun” əsərinin yazılmasını şairə Şirvanşah birinci Axsitan sifariş vermişdir. Nizamiyə yazdığı məktubda onu söz dünyasının hakimi adlandıran Axsitanın əsərin bədii konsepsiyası ilə bağlı verdiyi məsləhətlər, o cümlədən türklüyə xor baxması Nizaminin böyük qəzəbinə səbəb olmuşdur.

Axsitanın şairə məktubunda deyir:

*Bu təzə gəlinə çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb diliylə vur ona zinət...
Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz,
Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz⁶³.*

Axsitan verdiyi sifarişlə Nizamini özü-özünün ədəbi-estetik görüşlərinin əksinə getməyə məcbur etmək istəyirdi. Onun şairdən “torki”dən, yəni “türklükdən” və “türk dilindən” tamamilə uzaq əsər yazmağı istəməsi sənətkardan özünün bədii-estetik ideal və milli-ədəbi görüşlərindən əl çəkməsini tələb etməsi demək idi. Tədqiqatlarda bu məqamın sənətkarın türk milli kimliyi və türk etno poetik ənənələrinə bağlı olması yekdilliklə təsdiq olunur⁶⁴.

⁶³ Gəncəvi, N. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən Səməd Vurğun / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1983, – s. 47

⁶⁴ Resulzadə, M.E. Azərbaycan Şairi Nizami / M.E.Resulzadə. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, – 1991, – s. 141; Araslı, H. Şairin həyatı /H.Araslı. – Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1940, – 115 s.; Bertels, Y.E. Nizami (şairin həyatı) // “Revolyusiya və qultura” jur., № 4, 1939, s. 82; Araslı, H. Nizami və vətən / H.Araslı. – Bakı: EAəZF Nəşriyyatı, – 1942, – 26 s.; Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı / H.Araslı.– Bakı: Maarif, – 1947, – 38 s.; İbrahimov, M. Günəş kimi parlaq (ön söz) / N.Gəncəvi, N. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən Səməd Vurğun. – Bakı: Yazıçı, – 1983, – s. 9-10; Araslı, N. Nizaminin poetikası (ədəbi qaynaqlar və bədii təsvir vasitələri) / N.Araslı. – Bakı: Elm, – 2004, – 454 s.; Rüstəmov, A. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti) / R.Azadə. – Bakı: Elm, – 1979, – 209 s.; Yusifli, X. Nizaminin etnik mənsubiyyəti: həqiqət və uydurmalar // “Ədəbiyyat qəzeti”, – 2012, – 22 sentyabr, – s. 1-2; Abbasov, Ə. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması / Ə.Abbasov. – Bakı: Elm, – 1966, – 198 s.; Əlizadə, M. Azərbaycanın böyük vətənpərvəri // Nizami və müasirlik (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). – Bakı: Azərbaycan

Bütün bunlar göstərir ki, Axsitanın Nizamiyə məktubunda onun “torki” üslubundan tamamilə uzaq əsər yazmaq tələb etməsi şairin əsərlərində “torki”nin, yəni türklük ideyaları və türk epik dil poetikasının artıq fərdi bədii üsluba çevrilməsi ilə bağlı idi. Nizaminin buna qəzəblənməsi isə onunla bağlı idi ki, o, bədii yaradıcılıq kredosu baxımından daim şüübiliyə qarşı çıxan bir şair olduğu halda, indi Axsitan ondan öz milli kimliyinin əleyhinə getməsinə və şüubilik estetik prinsiplərinə əsaslanan bir əsər yazmasını istəyirdi.

“Torki sifəti”– hərfi mənada “türk sifətlilik” deməkdir. Bu ifadə ədəbi-estetik və etnolinqvistik planda “türk poetikası” anlamındadır. Yəni Axsitan Leyli və Məcnun haqqındakı əsərin türk ədəbi-estetik poetikasının ruhuna uyğun olmasını istəmirdi. Çünki Axsitan Nizaminin “Xosrov və Şirin”də mövzunu tamamilə yeni bədii-estetik planda necə bədiiləşdirdiyini “söz sərrafi” kimi çox gözəl anlayırdı. Nizami Firdovsinin İran epos poetikası əsasında işlədiyi mövzunu türk epos poetikası əsasında yeniləmişdi. Nizaminin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində məhz bu halın təkrarlanmağını istəməyən Axsitanın “torki sifəti” ifadəsi, bircə, türk ədəbi-estetik poetikasını, türk epos poetikasını nəzərdə tuturdu.

Nizami “Leyli və Məcnun” adlı elə bir əsər yazdı ki, bütün şairlərin əsrlər boyunca təqlid və nəzirə obyektinə çevrildi. Əsərin ən böyük məziyyəti onda idi ki, Nizami yeni məsnəvisində mövzunu nəinki “ərəb-fars sözləri ilə bəzədi”, əksinə, əvvəlki əsərlərində təcəssüm etdirdiyi türk epik folklor üslubunu, türk bədii yaradıcılıq poetikasının səciyyəvi cəhətlərini “Leyli və Məcnun”da o qədər yüksək şəkildə təcəssüm etdirdi

Universiteti Nəşriyyatı, – 1982, – 160 s.; Heyət, C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda [2 cildə] / C. Heyət. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011, – I cild, – 704 s.; Kərimli, T. Nizami və tarix / T. Kərimli. – Bakı: Elm, – 2002, – 244 s.; Allahverdiyeva, Z. Orta əsrlər “Xəmsə” poetik üslubunda türk sözləri / Z. Allahverdiyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012, – 156 s.; Həsənova K. Nizami əsərlərinin dili və türkçülük ideyaları / Nizami Gəncəvi-880. Çağırış ili (məqalələr toplusu). – Bakı: Müəllim, – 2021, – s. 181; İskəndərli, X. Nizami və türklük/ (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / – Bakı, 2006. – 23 s.; Kərimli, T. Nizami və tarix / T. Kərimli. – Bakı: Elm, – 2002, – 244 s.; Алиев, Р. Низами – краткий библиографический справочник. – Баку: Язычы, – 1983, – 379 с.; Гаджиев, А. Ренессансный мир «Хамсе» Низами Гянджеви / А. Гаджиев. – Баку: Мутарджим, – 2000, – 296 с.

ki, məsnəvinin “türk ruhunu” duymamaq, hiss etməmək mümkün olmadı. Hətta o dərəcədə ki, Teymur Kərimli məsnəvinin qadın qəhrəmanı, əsərdə türk kimliyi dəfələrlə vurğulanan Leylinin nakam taleyini “*ərəb paltarlı türkün talesizliyi*” kimi səciyələndirmişdir⁶⁵.

Türk milli kimlik əqidə və məfkurəsinə sahib olan Nizaminin “torki sifəti” və “torkane soxən” əsər yaratması üçün əsas mənbə, şübhəsiz ki, türk epos ənənəsi idi. Çünki Nizaminin yaşadığı dövrdə dastanlar milli kimliyin əsas xəzinəsi idi. Nizami kimi milli əqidəyə malik sənətkarın da belə bir xəzinəyə biganə qalması mümkün deyildi⁶⁶.

Üçüncü fəslin “Məsnəvidə ilahi eşq konsepsiyası və türk dastanlarındakı butavermə motivi” adlanan ikinci paragrafında deyilir ki, “Leyli və Məcnun” məsnəvisi türklüklə bağlı elementlərlə zəngindir. Burada biz obrazların, xüsusilə Leylinin türkə bənzərliyinin dəfələrlə göstərilməsindən tutmuş, türk adət ənənələrinə və s. qədər müxtəlif türklük faktları ilə qarşılaşırıq.

“Leyli və Məcnun” poeması Azərbaycan məhəbbət dastanları ilə ilk növbədə təsəvvüfi-irfani aspektdə birləşir. Yəni istər Nizami məsnəvisinin, istərsə də Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetik mahiyyətini ilahi eşq konsepsiyası təşkil edir. Lakin bizim bu fikrimiz Nizaminin heç də sufi şair, təsəvvüfçü sənətkar olması kimi qəbul edilməməlidir. Bu barədə müxtəlif fikirlərin⁶⁷ olmasına baxmayaraq, biz

⁶⁵ Kərimli, T. Ərəb paltarlı türkün talesizliyi (ön söz) / N. Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən Səməd Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2018, – s. 8

⁶⁶ *Paragrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində milli kimlik problemləri // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, -1(59), - Bakı: Elm və təhsil, -2023, -s.58-66 ; Baxşiyeva, Ü. N. Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin fars dilində yazılma səbəbi və türk etnik kimlik məqamları // Bakı Dövlət Universiteti, – “Türk filologiyası”, – №1, – Bakı: Elm və təhsil, – 2023, – s. 84-95; Baxşiyeva, Ü. N. Gəncəvi yaradıcılığı Azərbaycan milli-mənəvi və milli kimlik dəyərləri kontekstində // ASES Uluslararası Bandırma Bilimsel Araştırmalar Kongresi. – Balıkesir, – Türkiyə, – 27-29 Oktyabr, – 2023, – s. 678-684

⁶⁷ Вах: Рәsulzadə, М.Ə. Azərbaycan şairi Nizami / М.Ə.Рәsulzadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1991, – s. 98; Крымский, Е. Низами и его современники / А.Е.Крымский. – Баку: Элм, – 1981, – с. 57; Бертельс, Е.Э. Низами и Физули. Избранные труды / Е.Э.Бертельс. – Москва: Издательство Восточной Литературы, –1962, – с. 114; Мелетинский, Е.М. Средневековый роман / Е.М.Мелетинский. – Москва: Наука, – 1983, – с. 190; Мустафаев, Дж. Философские и этические воззрения Низами /

Nizami Gəncəvini sufi dünyagörüşünün daşıyıcısı, təsəvvüfi-irfani ideyaların tərənnümçü və təbliğçisi hesab etmirik. Bundan dolayı, şairin yaradıcılığında təsəvvüfi-irfani ideyalardan istifadə olunmasını Nizaminin sufi şair olması kimi qəbul etmək olmaz.

Bu cəhətdən, Məcnun əsərdə heç bir sufi şeyxinin yanında “seyri-süluk” təlimini (ilahi-irfani, təsəvvüfi-fəlsəfi təkmilləşmə yolunu”) keçməyə də o, tipik Haqq aşığıdır. Haqq aşıqları öz varlıqlarını onlara verilmiş butaya qovuşmağa həsr edirlər. Onlar üçün öz sevgililərinə qovuşmaqdan başqa bir hədəf yoxdur. Ömürlərinin bütün mənası və mahiyyəti Allahın (Haqqın) təcəllası hesab olunan sevgiliyə qovuşmaqdan ibarətdir. Məcnun bütün varlığı ilə bu ideyaya xidmət edir. Onu heç kəs Leylidən – Haqqdan/Allahdan döndərə bilmir.

Lakin bununla bərabər, Nizaminin Məcnun obrazı sufilərin haqq aşığı modelindən daha çox, məhəbbət dastanlarının haqq aşığı modelini təcəssüm etdirir. Bu, Nizaminin şüurlu seçimidir və onun əsasında mütəfəkkir şairin fəlsəfi-bədii baxışları durur. Mütəfəkkir şairin öz əsərində əsas məqsədi heç də sufilərin “ilahi eşq” modelini əks etdirmək olmamışdır. Məsnəvidə Nizaminin içirdiyi ilahi eşq şərabi ilə Haqqa qovuşmuş Məcnun obrazının Azərbaycan məhəbbət dastanlarının buta almış qəhrəmanları ilə səsleşmələrinin səbəbi budur. Şair özünün azadlıq, humanizm ideyalarını əks etdirmək üçün məhz doğma xalqının məhəbbət dastanlarına müraciət etmişdir. Bunun əsasında sənətkarın şüubiliyi qəbul etməməsi və Axsitana etirazı dururdu⁶⁸.

Üçüncü fəslin “Məsnəvidə Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetik üslub və elementlərindən yaradıcı istifadə” adlanan üçüncü paraqrafında bildirilir ki, Nizaminin “Leyli və Məcnun” dastanının süjeti Azərbaycan məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, övladsızlıq

Дж.Муастафаев. – Баку: Изд. АН Азерб. ССР, – 1962, – с. 33; Hümətova, X. Azərbaycan şeirinin poetik qaynağında təsəvvüf (XII-XVI əsrlər) / X.Hümətova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, – s. 154; Rzasoy, S. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında mif, folklor və təsəvvüf / S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, 2021, s. 321

⁶⁸ *Paraqrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. Təsəvvüf görüşlərində ilahi eşq anlayışı və məhəbbət dastanlarında butavermə motivləri (Nizami Gəncəvini “Leyli və Məcnun” poeması əsasında) // “Poetika. İzm” elmi jurnal, – №1, – AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, – Bakı, – 2023, – s. 49-56

motivinin təsviri ilə başlanır:

*Ərəb torpağında bir kişi varmış,
Şöhrəti, hörməti aşub-daşarmış.
O imiş başçısı amirilərin,
Abadmış torpağı olduğu yerin....
O, bir xəlifətək məşhur olsa da,
Övladsız, işıqsız bir şamdı o da⁶⁹.*

“Leyli və Məcnun” məsnəvisində uşağın lap körpə yaşından hünərə və vüqara sahib olması səbəbindən ona “hünərli Qeys” deyirlər. Məsnəvidəki bu hissə bizə dastanda Kərim paşanın oğlunun Novruz bayramında doğulduğu üçün ona Novruz adının verilməsini xatırladır.

Qeysin taleyinin sonrakı mərhələləri də məhəbbət dastanları qəhrəmanlarının həyat yoluna uyğun davam edir. O, böyüyüb on yaşına çatandan sonra məktəbə gedir. Qeys burada onunla bir sırada oturan qıza – Leyliyə aşiq olur. Sənətkar Leylinin türk kimliyini, tədqiqatçıların da vurğuladığı kimi⁷⁰, xüsusi qabardır:

*Ərəb ayı kimi sifəti vardı,
Əcəm türkü kimi könül ovlardı⁷¹.*

Göründüyü kimi, bu beytlərin istər bədii, istərsə də filoloji (sətri) tərcüməsində Leyli və rəfiqələrinin türk etnik kimliyi açıq-aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən, Nizami Leylini və Məcnunu poetik struktur baxımından “ərəb formalı, türk məzmunlu” modelə uyğun canlandırmışdır. Həm də qeyd edək ki, bu “türk sifətlilik” Nizamının təkcə bu məsnəvisi üçün deyil, bütün əsərləri üçün xarakterikdir: onun Məhin Banu, Şirin, Leyli, Nüşabə və s. qadın qəhrəmanları “türklük” etnopoetik konsepsiyasının təəcəssümü kimi çıxış edirlər.

Nizamının qəhrəmanı ilə Azərbaycan məhəbbət dastanlarının

⁶⁹ Gəncəvi, N. Leyli və Məcnun. Tərcümə edəni Səməd Vurğun / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1983, – s. 76

⁷⁰ Kərimli, T. Ərəb paltarlı türkün talesizliyi (ön söz) / N.Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edəni Səməd Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2018, – s. 11; Araslı, N., Allahverdiyeva, Z. “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 272-293

⁷¹ Gəncəvi, N. Leyli və Məcnun. Tərcümə edəni Səməd Vurğun / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1983, – s. 79

qəhrəmanları arasında həm süjet xətti, həm də onların təcəssüm etdirdikləri poetik-fəlsəfi ideya baxımından eynilik var. “Leyli və Məcnun” məsnəvisi ilə Azərbaycan məhəbbət dastanları arasında səsləşmələr, oxşarlıqlar, eyniliklərin və s. sistem təşkil etməsi Nizaminin türk folkloruna məqsədli və yaradıcı yanaşmasından soraq verir⁷².

Üçüncü fəslin “*“Məcnun və heyvanlar” motivi və türk epik-mifoloji ənənəsindəki “hami-ovçu” arxetipi” adlanan dördüncü paraqrafında* qeyd olunur ki, məsnəvidə türk folklor ənənəsindən yaradıcı şəkildə istifadə baxımından Məcnunun heyvanlarla münasibəti diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, Məcnun-heyvan münasibətlər modeli məsnəvinin süjet xəttində qarşımıza bir neçə dəfə çıxan, yəni müxtəlif münasibətlərlə təkrarlanan motivdir.

Əsərdə “Məcnun və heyvanlar” motivinə biz ilk dəfə onun ovçu tələsinə düşmüş ahuları azad etməsi hissəsində rast gəlirik. Nofəlin Leylini Məcnuna almaq üçün apardığı ikinci savaş da heç bir xeyir verməyəndən sonra Məcnun atını dördnala çaparaq səhraya üz tutur. Səhrada qanlı göz yaşları tökən Məcnun birdən tələyə düşmüş bir neçə ahuya (ceyrana) rast gəlir. O, bir an belə fikirləşmədən atını ovçuya verib ceyranları azad edir. Ceyranları azad etdirən Məcnun ölüm qorxusu qarşısında həyəcanlanmış heyvanları sakitləşdirir və onlarla vidalaşır:

*Onlara mərhəmət diləyib haqdan,
Açıb xilas etdi qanlı duzaqdan.
Özü də çöllərdə fəryad çəkərək,*

⁷² *Paraqrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. N. Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin fars dilində yazılma səbəbi və türk etnik kimlik məqamları // Bakı Dövlət Universiteti, – “Türk filologiyası”, – №1, – Bakı: Elm və təhsil, – 2023, – s. 84-95; Baxşiyeva, Ü. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetik üslubu və N. Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması” // Lənkəran Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı, – Humanitar elmlər, – №1, – 2023, – s. 76-83; Baxşiyeva, Ü. “Məcnunluq – dəliliy”in fəlsəfi anlamı və türk dastan ənənələri (N. Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması əsasında) // Sumqayıt Dövlət Universitetində keçirilən beynəlxalq elmi konfrans, – 13-14 aprel 2023, – s. 301-303; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvi'nin “Leyli və Məcnun” Eserində Aşkın Destançılıq Ögeleri // “Filologiya və sənətsünaslıq” (№1) jurnalında, – Bakı, – 2024, –s.155-160

*Ahular dalınca yüyürürdü tək*⁷³.

Nizami Məcnunun heyvanlara bu humanist münasibətinin təsvirində özünün təbiət və cəmiyyətin vəhdəti haqqında fəlsəfi-poetik düşüncələrini əks etdirmişdir. Bu mənanın kökləri xalq fəlsəfəsi, folklor qaynaqları ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, H.Araslı bu epizodun “Dədə Qorqud” dastanını xatırladığını qeyd etmişdir⁷⁴.

Məcnun obrazı mifik kökləri baxımından ov heyvanlarının hamisi, “hami-ovçu” kultunu da təcəssüm etdirir. Bunu ondan görmək olar ki, o, tələyə düşmüş ov heyvanlarını birmənalı şəkildə azad etdirmək istəyir. Yəni Məcnun ovçuların heyvanları ovlamağa maddi ehtiyacının olub-olmamasından asılı olmayaraq, ov heyvanları birmənalı şəkildə qoruyur. Yəni o, bilavasitə hami-qoruyucu funksiyasını təmsil edir. İndiki halda da silahını və sazını ovçuya verərək maralı azad etdirir⁷⁵.

Dissertasiyanın ““Yeddi gözəl” məsnəvisinin poetik sistemində Azərbaycan nağılcılıq ənənələri” adlanan dördüncü fəslində Bəhram obrazının “ov hamisi” kultu və “əjdaha öldürmə” motivləri ilə əlaqəsi, Türktaz və Türknaz obrazları türk folklor ənənəsi ilə bağlılığı, Qala xanımı haqqındakı nağıl süjeti və epos ənənəsi, Mahanın nağılında mifoloji obrazlar insan psixologiyasının şərxüsusiyyətlərini təcəssüm etdirməsi, Xeyir və Şər haqqında nağıl Azərbaycan nağıl ənənəsi kontekstində öyrənilməsi kimi məsələləri əhatə edir⁷⁶.

⁷³ Gəncəvi, N. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən Səməd Vurğun / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1983, – s. 139

⁷⁴ Araslı, H. Şərqdə “Leyli və Məcnun” əsərləri / Nizami, 4 kitabda, I kitab. – Bakı: Azərneşr, – 1940, – 131

⁷⁵ **Fəsilə əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:** Baxşiyeva, Ü. Nizaminin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi və “hami-ovçu” arxetipindən istifadə məsələləri // “Risalə” elmi-araşdırmalar jurnalı, – 1-(24). – N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi. – Bakı; Elm və təhsil, – 2023, – s. 21-27; Bahşiyeva, U. The “Leyli and Majnun” Masnavis of Nizami Ganjavi and the Thought of Turkish Epos // ASES IV. International Scientific Research Conference, – May 13-14, – 2023, – İstanbul, – Turkiyə, – P. 190-195

⁷⁶ **Fəsilə əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:** Baxşiyeva, Ü. Türk epos süjeti ənənəsi və Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması // 7th International Education and Innovative Sciences Congress, – Bakı, – ADPU, – 12-13 may 2023, – s. 85-91

Dördüncü fəslin “Bəhram obrazının “ov hamisi” kultu və “əjdaha öldürmə” motivləri ilə əlaqəsi” adlanan birinci paraqrafında göstərilir ki, Bəhram məsnəvidə Nizamiyə qədərki ənənədə olduğu kimi, ov azarkeşi və mahir ovçu kimi təqdim olunur. O ceyrana bənzər heyvanlar olan gurları ovlamağı çox sevirdi. O, 4 yaşından kiçik gurları öldürməz, budlarına öz adını damğa basardı ki, başqaları da öldürməsinlər:

*Hər tutduğu gura vurardı damğa,
“Sərdar ol, – deyərdi, – bütünü ovlağa”⁷⁷.*

Bəhramın gurları ovlamaq üsulu və onları damğalamaq adətinin qaynağı folklordur. Bu, bir folklor motividir və ona bir çox dastanlarla yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlirik. Dastandakı Bəkil obrazının və Bəhramın ov adətləri “güzgü kimi” bir-birini təkrarlayır⁷⁸. Hər iki obrazın hərəkətlərində heyvanların qoruyucusu, sahibi olan “ov hamisi” kultu açıq şəkildə müşahidə olunur.

Nizaminin Bəhram obrazını işləyərkən türk folklor ənənəsindən istifadəsi “əjdaha öldürmə” motivində daha aydın müşahidə olunur. Bu cəhətdən, Bəhramla Salur Qazanın əhdəhanı öldürmələri bir-biri ilə yaxından səsleşir⁷⁹.

Dördüncü fəslin “Türktaz və Türknaz obrazları türk folklor ənənəsi kontekstində” adlanan ikinci paraqrafında qeyd olunur ki, “Yeddi gözəl” məsnəvisinin kompozisiyası Bəhramla bağlı əsas süjetdən və yeddi qızın danışdığı nağıllardan təşkil olunmuşdur. Nizami böyük ustalıqla müxtəlif mətnləri bir-biri ilə qovuşdurmuşdur. Məsnəvidə qara günbəddə oturmuş hind qızı Bəhrama qara geyimli padşahın nağılını danışır. Həmin nağılın ideyasını təcəssüm etdirən əsas obrazların həm adları, həm də bağlı olduğu süjetlər türk etnik-mədəni, o cümlədən epos

⁷⁷ Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Tərcümə edən M.Rahim (bədi tərcümə) / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1983, – s. 67-68

⁷⁸ Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. –Bakı: Yazıçı, –1988. – s. 104

⁷⁹ **Paraqrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:** Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” məsnəvisində Bəhram obrazının simasında “ov hamisi” kultunun təzahürü” // Bakı Mühəndislik Universitetinin jurnalı, – Vol 6, – № 2, – Bakı, – 2022, – s. 165-170; Baxşiyeva, Ü. Türk mifik folklor düşüncəsində əjdaha öldürmə motivləri və N.Gəncəvi yaradıcılığı (“Yeddi gözəl” məsnəvisi əsasında) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. “Axtarışlar” jurnalı, №2(49) -Naxçıvan, “Tusi” cild 18– 2024, – s. 9-14

ənənəsi ilə bağlıdır.

Nağılın qəhrəmanı olan şah “Bihuşlar şəhəri”nə gedir, buradan isə pərilər diyarına yola salır. Pərilər onu mehribanlıqla qarşılayırlar. Şah pərilərin başçısına aşiq olur. Onların dialoqundan aydın olur ki, şah da, pərilərin başçısı da türkdürlər. Şahın adı – Türkütaz (hücum edən Türk), pərinin adı – Türkünazdır (naz edən Türk):

*Dedi: – Bir türkəm ki, mənə tay olmaz,
Nazənin bədənəm, adım **Türkünaz**...
...Xeyli qəribədir, qoy deyim sənə,
Türkütaz ləqəbi verilib mənə.
At çapaq türk kimi geniş səhrada,
Ataq hinduları qızğın bir oda⁸⁰.*

Tədqiqatçıların da birmənalı şəkildə təsdiq etdiyi kimi, bu nağılın süjeti, obrazları Azərbaycan əfsanə və nağılları ilə sıx şəkildə bağlıdır⁸¹. Bu cəhətdən, nağıl folklor qaynaqları etibarilə həm süjeti, həm obrazlar sistemi, həm də milli simvolikası baxımından türklüyə, yəni Nizaminin “Leyli və Məcnun”da bəyan etdiyi “torki sifəti” (türk sifətlilik, yaxud türk sifətlilik) poetikasına bağlıdır⁸².

Dördüncü fəslin “Qala xanımı haqqındakı nağıl süjeti və epos ənənəsi” adlanan üçüncü paragrafında bildirilir ki, Bəhrama çərşənbə günü qırmızı günbəddə Səqlab ölkəsindən gəlmiş slavyan qızının danışdığı nağıl türk epos poetikasının elementləri ilə zəngindir. Nağılda deyilir ki, Rum ölkəsində müxtəlif elmləri öyrənmiş, həm də çoxlu sehr bilən bir padşah qızı var imiş. Ona çox ölkələrdən elçi gəlsə də, qız onların heç birini bəyənmirdi. Nəhayət, elçilərin çoxluğundan bezib, bir

⁸⁰ Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Tərcümə edən M.Rahim (bədi tərcümə) / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1983, – 149-150

⁸¹ Cəlal, M. “Yeddi gözəl”dəki hekayələr haqqında / “Nizami” məcmuəsi, 4-cü kitab. – Bakı: Azərneşr, – 1947, – s. 67, Sadıq-oğlu Ç. Nizaminin zərdüştiliyə münasibəti (məqalə) / Nizami Gəncəvi (almanax). – Bakı: Elm, 1984, – s. 141; Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / T.Xalisbəyli. – Bakı: API-nin nəşri, – 1988, – s. 23-24

⁸² *Paragrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Бахшиева, У. Связь образов Туркназ и Турктаз в поэме Низами Гянджеви «Семь красавиц» и сказочного сюжета о «Даме замка» с тюркской традицией эпоса // Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики гуманитарные науки, – №11, – 2023 (ноябрь), – Moskva, – с. 94-99

dağın başında tikdirdiyi qalaya köçür. O, buna görə xalq arasında “qala xanımı” ləqəbini alır. Qız qalanın yolunda hər tərəfdən tilsim qurur ki, heç kəs icazəsiz içəri girə bilməsin. Qız daha sonra qalanın divarına onunla evlənmək istəyənlər üçün dörd şərtini yazdırır: 1. Ad-san; 2. Ağıl-kamal; 3. Tilsimi sındırmaq; 4. Qalanın qapısını tapmaq:

*Şərtimi yerinə hər kim yetirər,
Olacaqdır mənə bir sevimli ər*⁸³.

Sözü gedən nağıl iki cəhətdən diqqəti cəlb edir:

Birincisi, nağılın həm mövzu, həm də süjet quruluşu baxımından Azərbaycan nağıl və dastanlarındakı kəbin sınaqları motivi ilə səsleşməsi;

İkincisi, nağılın qəhrəmanı olan şahzadə qız obrazının “Dədə Qorqud” eposundakı qəhrəman qız obrazları ilə səsleşməsi.

Dördüncü fəslin “Mahanın nağılında mifoloji obrazlar insan psixologiyasının şəxsiyyətlərini təcəssüm etdirən varlıqlar kimi” adlanan dördüncü paragrafında deyilir ki, Bəhrəmın çərşənbə günü füzə rəngli günbəddə beşinci iqlim padşahının qızından dinlədiyi “Mahanın nağılı” özünün folklor qaynaqları etibarilə əvvəlki nağıllarından çox fərqlənir. Belə ki, bu nağıl sanki Azərbaycan sehrli nağılları və mifoloji mətnlərinin personajlar sistemini bütövlükdə əks etdirir.

T.Xalisbəyli yazır ki, geniş məzmunə malik olan və həcm etibarilə o biri nağıllardan tam fərqlənən “Mahanın nağılı” quruluşu etibarilə də başqalarından seçilir. Burada Mahanın düşdüyü divlər, əjdahalar, ifritələr aləmi bambaşqadır. Bu nağıldakı div, əjdaha, ifritə, sehr və başqa motivləri “Şahzadə Mütəlib”, “İbrahim”, “Ağ quş”, “Ax-vax” və başqa Azərbaycan nağıllarında görürük⁸⁴. Nağılın təhlili göstərir ki, Nizami “Sirlər xəzinəsi”, “Leyli və Məcnun” əsərlərində olduğu kimi, “Yeddi gözəl” məsnəvisində də türk folklor ənənəsindən geniş şəkildə istifadə etmişdir⁸⁵.

⁸³ Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Tərcümə edən M.Rahim (bədi tərcümə) / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1983, – s. 196

⁸⁴ Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / T.Xalisbəyli. – Bakı: API-nin nəşri, – 1988, – s. 46

⁸⁵ *Paragrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Бахшиева, У. Проявление мифологических персонажей в психологии персонажей в поэме Низами

Dördüncü fəslin “Xeyir və Şər haqqında nağıl Azərbaycan nağıl ənənəsi kontekstində” adlanan beşinci paraqrafında qeyd olunur ki, Bəhrəmin pəncşənbə günü səndəl rəngli günbəddə altıncı iqlim padşahının qızından dinlədiyi Xeyir və Şər haqqında nağıl-hekayənin ideya-məzmun, bədii-estetik xüsusiyyətləri nizamişünaslıqda geniş təhlil olunmuş, bilavasitə Azərbaycan folklor qaynaqları ilə bağlılığı göstərilmişdir. Lakin hekayədə türk folklor ənənəsi ilə bağlı təhlilə ehtiyacı olan məqamlar da az deyildir. Biz burada diqqəti onların üstünə yönəldəcəyik.

Xeyir və Şər haqqında hekayət Çin qızının dilindən səslənir. Tədqiqatçılar “Xəmsə”də Çin toponiminin türk ölkəsi mənasında işləndiyini dəfələrlə və yekdilliklə qeyd etmişlər. Bizcə, bu, Nizaminin öz əsərlərində “torki sifəti”, yəni türk poetik təsvir üslubundan istifadə etməsi ilə bağlı olduğu kimi, Şərq dini-mifoloji düşüncə tarixində məşhur olan Xeyir-Şər mövzusunun məhz Azərbaycan-türk folklor ənənəsi əsasında işlətdiyini nümayiş etdirməsi ilə də bağlıdır.

Nizami nağıldakı kürd qızı obrazını öz “torki sifəti” üslubuna sadıq qalaraq türk baxışlı gözəl kimi təsvir edir:

*Onun türk baxışlı, xoş hindu xallı
Bir qızı vardı ki, xeyli kamallı*⁸⁶.

Xeyir və Şər haqqındakı bu nağıl Azərbaycan nağılları ilə son dərəcə sıx şəkildə bağlıdır. Nağılda Xeyirin gözləri şəfa ağacından dərilmiş yarpaqlarla sağaldılır. Bu, bilavasitə bitki kultu ilə bağlı inanclarla əlaqədardır. Bu, bilavasitə Azərbaycan nağılları ilə bağlı motivdir. Nizami həmin motiv üzərində yaradıcı əməliyyat apararaq kor olmuş qəhrəmanları xilas edən pəri obrazlarının xarakterik xüsusiyyətlərini Xeyiri xilas edən kürd qızının obrazında təcəssüm etdirmişdir⁸⁷.

Гянджеви «Семь красавиц» // Эл-фараби атындағы Қазақ Үлттық университеті Хабаршы шығыстану сериясы, – №4 (107), – Алматы, – Қазақ университеті, – 2023, s. 105-113

⁸⁶ Гəncəви N. Yeddi gözəl. Tərcümə edən M.Rahim (bədi tərcümə) / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1983, – s. 239

⁸⁷ *Paraqrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında Xeyir və Şər” nağılı Azərbaycan nağıl ənənələri paralelində // “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” jurnalı, – AMEA

Dissertasiyanın “İskəndərnamə” məsnəvisi və türk epos ənənələri” adlanan beşinci fəslində İskəndər haqqında rəvayətlərdən istifadənin bədii-estetik prinsipləri, “İskəndərnamə” poeması və “Oğuznamə” eposu, məsnəvidəki zülmətə getmə motivinin oğuz epik folklor ənənəsi ilə bağlılığı, Xızır haqqında rəvayətlərdə variantlılıq probleminin inikası kimi məsələlər öyrənilir.

Beşinci fəslin “İskəndər haqqında rəvayətlərdən istifadənin bədii-estetik prinsipləri” adlanan birinci paragrafında göstərilir ki, Nizami Gəncəvi sənət meydanına gələndə onun önündə “Şahnamə” təkin milliyyətçiliyə xidmət edən nəhəng bir əsər var idi. Bu əsər Nizaminin tarix və ədəbiyyat qarşısında müəyyən məsələlər ilə bağlı fikirlərinə təsirsiz ötürməmişdir. Nizaminin əsas məqsədi “Şahnamə” əsərinin ədəbiyyat aləmində, estetik-bədii düşüncədə formalaşdırdığı “antihumanist” və “antimilli” ənənələri ortadan qaldırmaq olmuş, həmçinin Şərqi dünyasının üç nəhəng xalqını – ərəb, fars və türkləri, eləcə də dünyadakı digər xalqları bir-birinə qarşı əks cəbhəyə qoyan əsər deyil, onları əxlaq-mənəvi birliyə, vəhdətə qovuşduran “əbədiyaşar” əsərlər yazmaq olmuşdur. Sənətkar “Xəmsə”sini belə bir amalın məhsulu kimi ərsəyə gətirmişdir. “Xəmsə”dəki poemaların mövzu və süjetlərinin, demək olar ki, bir əksəriyyətinin “Şahnamə” poemasından əxz olunması, və ya bunların bu və ya digər dərəcədə “Şahnamə” əsərilə bağlanması əsasında bu durur. Nizami Gəncəvinin “şah” obrazında qəhrəmanların “Şahnamə” əsərilə bağlılığının əsasında da bu faktor dayanır. Sənətkar “Xəmsə” yaradıcılığı boyu yaratdığı qəhrəmanlarını Firdovsinin eyni qəhrəmanlarıyla müqayisə etmiş, onların müxtəlif bədii-estetik niyyət və amala xidmət etdiyini qeyd etmişdir. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”nin timsalında təzə bir “Şahnamə” yazmış və bu

N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, – Bakı, 2024, – s. 34-40; Bahşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvi'nin İyilik və Kötülük Felsefesinde Azərbaycan Halk Masal Düşüncələrindən Yararlanma Sorunları // ASES İnternational Scientific Research Conference, – 22-24 sentyabr, – 2023. – Van, – Türkiyə, – s. 94-99; Бахшиева, У. Казковэ сюжети та образи , повязаны з тюркською епічною традзіцэю у у поэмэ «Сэм красунь» Низами Гянджавэ // Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державнопедагогічного університету імені Івана Франка, – Випуск 62. – Том 1, – Украйна , – 2023, – с. 150-156

məqamı əsərlərində vurğulamışdır. Böyük şair “İskəndərnamə” poemasında öz məsnəvisini tez-tez “Şahnamə” adlandırmışdır. Şair, poemanın əvvəlində bunun haqqında ətraflı şəkildə bəhs açmış, Firdovsinin “Şahnamə”silə öz yaratdığı “İskəndərnamə” arasında mövcud olan estetik-bədii, məzmun-ideya fərqliliklərini göstərmişdir.

Nizami İskəndərin anadan olması haqqında həm rum-yunanlara, həm də iranlılara aid olan rəvayətin (versiyanın) hər birini yanlış, həqiqətə uyğun olmayan, qeyri-ciddi mətnlər olaraq rədd etmişdir. Şair belə qənaətə gəlmişdir ki, bu rəvayətlər İskəndər haqqında olan reallığı yox, bu mətnləri yaratmış olan xalqların özünə məxsus maraqlarını əks etdirir. Daha dəqiq desək rumlar da, iranlılar da İskəndərin tarixini öz dövlət maraqlarına uyğun saxtalaşdırmışlar⁸⁸.

Beşinci fəslin “İskəndərnamə” poeması və “Oğuznamə” eposu” adlanan ikinci paraqrafı iki bənddən ibarətdir. “İskəndər və Oğuz xan fateh kimi” adlanan birinci bənddə bildirilir ki, fatehlik – fütuhət hər iki obrazın bioqrafiyasında mühüm yer tutur. İskəndəri bütün dünyada məşhurlaşdıran elə onun fəthləridir. Oğuz xan haqqındakı eposun variantlarında da onun fəthlərindən bəhs olunur. Burada diqqət çəkən və tədqiqatçıların toxunmadığı mühüm bir nöqtə var: İskəndərin və Oğuz xanın fəthləri bir çox məqamlarda eyni ölkələri əhatə edir. Bizcə, Nizaminin diqqətini cəlb edən nöqtələrdən biri budur. İskəndər də, Oğuz xan da eyni məkanın fəthləridir. Bu fakt Nizaminin düşüncəsində qürur hissi doğurmaqla bərabər, Oğuz xanı İskəndər obrazının folklor prototipi kimi götürməsinə səbəb olmuşdur. Nizami böyük bir ustalılıqla fateh İskəndər obrazının poetik strukturunda fateh Oğuzun bədii-estetik strukturunu yerləşdirməklə İskəndəri, bir növ, türkləşdirmişdir. Öz əsərlərində bayağı, şüarçı türkcülükdən və şüubilikdən qaçan Nizami bu zaman “torki sifəti” poetik təcəssüm etmə üslubuna əsaslanmışdır. İskəndərin yunan kimliyi bütün dünyada məşhur idi. Böyük sənətkar obrazın yunan kimliyini saxlamaqla ona Oğuz xanın poetik cizgiləri əsasında türk kimliyi də bəxş edərək, yaratdığı obrazı Firdovsinin nifrət cizgiləri ilə yoğurduğu İskəndər obrazına qarşı qoymuşdur. Şair bununla

⁸⁸ *Paraqrafta əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının bədii-estetik xüsusiyyətləri // Golden Scripts Oltın Bıtıqlar, – Özbəkistan, – 2023, – VOL 1, – s. 53-66

bütün Şərq və dünya sənətkarlarına öz milli kimliyini başqa xalqların milli haqları və ləyaqətini tapdalamadan necə tərənnüm etməyin yollarını da öyrətmişdir. İskəndər bir yunan olsa da, Nizami ona türk milli qəhrəman xarakterindən zinətlər vurmaqla onun şöhrətini daha da ucaltmışdır.

İskəndərin fəth və səfər etdiyi ölkələr:

Zəngibar, Misir, İran, Ərəbistan, Bərdə, Dərbənd, Rey, Xorasan, Hindistan, Çin, Qıpçaq, Rus, Zülmət dünyası, Şimal ölkəsi, Yəcuc səddi və s.

Oğuz xanın fəth etdiyi ölkələr:

Qaranlıq ölkəsi, Şirvan, Şamaxı, Arran, Muğan, Diyarbəkir, Şam (Dəməşq), Rum, Firəng, Misir, Bağdad, Bəsrə, Fars, Kirman, İraqi-Əcəm, Mazandaran, Gürfan, Dehistan, Xirasən, Kuhistan və s.

Göründüyü kimi, bunlar aşağı-yuxarı eyni fiziki və siyasi coğrafiyanın fəthləridir. Hər iki hökmdarın fəthləri arasında oxşarlıq onların sərkərdəlik baxımından, az qala, bir-birilərini “təkrarladıklarını” da ortaya qoyur. İskəndər və Oğuz xan ölkələri almazdan qabaq onlara elçi göndərir, tabe olmağı, nəhəng siyasi gücün tərkibində sülh içində yaşamağı təklif edirlər. Yalnız bu, baş tutmayandan sonra silahlı hücumla qərar verirlər. Təhlil göstərir ki, Nizami İskəndərinin prototiplərindən biri məhz Oğuz xandır.

“İskəndər və Oğuz xan peyğəmbər – mədəni qəhrəman kimi” adlanan ikinci bənddə qeyd olunur ki, İskəndər və Oğuz xan obrazlarının həm hökmdar, həm də fəth kimi bioqrafiyalarını birləşdirən bir əsas ideya xətt var: dünya quruculuğu. Hər iki obrazın bütün fəaliyyətləri dünyada nizam-intizam yaradılmasına xidmət edir: İskəndər və Oğuz xan öz fəthləri ilə yeni nizama əsaslanan dünya qururlar. Bu cəhətdən dünya quruculuğu hər iki obrazın ən əsas funksional cizgisidir.

Vurğulamaq lazımdır ki, hər iki obrazın dünya quruculuğu ilə bağlı fəaliyyəti dünya mifologiyalarında *ilk insan, ilk qəhrəman, mədəni qəhrəman, demiurq* və s. adlar altında səciyyələndirilən ilk əcdadın fəaliyyət sxemi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür. Miflərdə ilk əcdadlar yeni dünya, yeni xalq, yeni nizam-intizam, yeni həyat tərzini yaradırlar. Nizami İskəndərinin ilk əcdad obrazını xatırlatması heç də təsadüfi deyildir. Çünki böyük sənətkar bu obrazı məqsədli şəkildə, yəni özünün müəllif ideyasına uyğun olaraq mifin və folklorun estetikası, özü də məhz türk

epik-mifoloji estetikası əsasında yoğuraraq yaratmışdır.

Nizami İskəndəri də, Oğuz xan da ilk mifik əcdad kimi olduğu yerlərdə siyasi nizam-intizam yaradır, müxtəlif xarakterli konfliktləri həll edir, adamlara yeni yaşam qaydalarını öyrədirlər, insanları, xalqları məhv olmaq təhlükəsindən xilas edirlər və s. Əslində, onların bu fəaliyyəti ilk növbədə “mədəni quruculuq” funksiyası təsirini bağışlasa da, bu fəaliyyətin altında “ilk əcdad” funksiyasını da görmək olur. Oğuz kağan oğuz miflərinin qəhrəmanı kimi həm də oğuzların ilk atası, ilk əcdadıdır. İskəndər obrazının alt qatında da həmin funksiya müşahidə olunur. Nizami İskəndəri özünün bütün fəthlik, hökmdarlıq və quruculuq fəaliyyətləri ilə yeni dünya yaratmaq istəyir. Həmin yeni dünya əvvəlkindən tam fərqli düşüncəyə, təfəkkürə, əxlaqa malik olan yeni insanlar deməkdir. Yəni Nizaminin İskəndəri yeni dünya insanların bilavasitə genetik-cismani atası, əcdadı olmasa da, onların mənəvi atası, yeni kimliklərini yaradan “əcdadıdır”⁸⁹.

Beşinci fəslin “Məsnəvidəki zülmətə getmə motivi oğuz epik folklor ənənəsi kontekstində” adlanan üçüncü paragrafında göstərilir ki, “İskəndərnamə” əsərlə “Oğuznamə” dastanını qovuşduran başlıca xətlərin biri baş qəhrəmanların zülmət, yəni qaranlıq dünyasına səfərə getmələri motividir. Bu motivin təsviri hər iki əsərin ideyası ilə sıx şəkildə bağlıdır. Nizami “Oğuznamə”dən götürdüyü bu motivi məsnəvinin ideyasını əks etdirən ideyalardan biri kimi geniş şəkildə

⁸⁹ *Paragrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. Nizaminin İskəndər və türk epos qəhrəmanı Oğuz xan obrazlarının müqayisəli təhlili // Gənc Tədqiqatçıların VII Beynəlxalq Elmi Konfransı, – BMU, – 28-29 aprel 2023, – s. 1742-1746; Baxşiyeva, Ü. N.Gencevinin İskender ve Türk Destan Kahramanı Oğuz Han İmgelerinin Karakterinde Fetihlik ve İdeal Hökümranların Gürsəlləri // ASEAD 11.Uluslararası Sosial Bilimler Sempozyumu, – 20-22 Mayıs 2023, – Lozan, – İsviçre, – s. 224-231; Baxşiyeva, Ü. Nizami'nin İskender Karakterinin Türk Destan Gelenekleri ile Bağlantısı // ASEAS V. International Social Sciences Conference. – March 17-19, – 2023, – Ankara, – Türkiyə, – s. 162-167; Baxşiyeva, Ü. Nizami Gencevinin “İskendernamə” Eserinde Türk Epik-Felsefi Düşüncəsi ve “Oğuznamə” Serisi” // IV Uluslararası Osmanlı Türk Çalışmalar Kongresi. – Giresun, – Türkiyə, – 26-28 aprel, – 2024, – s. 190-197; Baxşiyeva, Ü. Türk epik unsurlarının aktarılması bağlamında Nizami Gencevi'nin "İskendernamə" şiiri // ASEAD 13.Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu.– Bern,–İsviçre,–25-27 may,–2024,–s.33-38

təsvir etmişdir. Məsnəvi ilə epos arasında müəyyən süjet fərqlərinə baxmayaraq, süjetin strukturu və ideyası hər iki əsərdə eyni olaraq qalır.

Nizami İskəndəri də dirilik suyunu tapmaqdan ötrü “Zülmət dünyası”na səfər edir. Səfərin detalları Oğuz xanın səfərini “təkrarlayır”. Məsnəvidəki hadisələr eynilə “Oğuznamə”dəki kimi cərəyan edir.

Məsnəvidə və eposda Zülmətə – Qaranlıq Dünyaya səfər yalnız süjet cəhətindən deyil, ideya cəhətindən də səsləşir. “Oğuznamə”də nəql olunur ki, Oğuz xan Qaranlıq dünyada olarkən onların qulaqlarına səslər gəlir: “Bu qaranlıq yolda bir şey tapıb özünə götürən adam çölə çıxanda peşman olacaq; heç bir şey götürməyən də peşman olacaq”. Gedənlərdən çoxu heç bir şey götürmədi, bəziləri isə bəzi şeylər götürdülər. Madyanların köməyiylə qaranlıqdan çıxıb işıqlığa gəldikdən sonra baxdılar ki, götürdükləri şeylər qiymətli daşlardır. Az götürənlər də, götürməyənlər də – hər ikisi peşman oldular⁹⁰.

Eyni hadisələr İskəndərin də başına gəlir: qeybdən gələn səs onlara eyni xəbərdarlığı edir:

*Başqa bir səs gəldi ki: “Ey əhli-Rum!
Bu gözəl ölkədə var parlayan qum.
Peşiman olacaq onu götürən,
Dizinə vuracaq heç götürməyən”⁹¹.*

Beləliklə, Nizami İskəndər obrazını Şərq xalqlarının dastan yaddaşının unudulmaz surəti olan Oğuz xanın cizgilərilə bəzəməklə həmin əzəmətli surətdə türklərin ilahidən gəlmiş “quruculuq” vəzifəsini də təcəssüm etdirir⁹².

Beşinci fəslin “Xızır haqqında rəvayətlərdə variantlılıq probleminin inikası” adlanan dördüncü paraqrafında müəyyənləşdirilir

⁹⁰ Rəşidəddin. Oğuznamə / Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, – 2003, – s. 27

⁹¹ Gəncəvi, N. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Fars dilindən tərcümə edən Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 385-386

⁹² *Paraqrafda əldə olunmuş nəticələr haqqında bax:* Baxşiyeva, Ü. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında zülmətə getmə motivi oğuz epik folklor ənənəsi paralelliyində // “Filologiya məsələləri”, – №5, – AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – Bakı, – Elm və təhsil, – 2024, – s. 363-370

ki, Nizaminin Xızır obrazına tez-tez müraciət etməsi əgər bir tərəfdən Şərq poetik ənənələri ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən türk folklor ənənəsi ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, uşaqlıqdan Gəncə kimi zəngin bir folklor mühitində böyüyən Nizami, heç şübhəsiz ki, Xızır/Xıdır haqqındakı inanclar, əfsanələr, rəvayətlər, xalq mərasimləri və s. ilə yaxından tanış olmuşdur.

Xızır obrazına “İskəndərnamə”də də geniş şəkildə rast gəlirik. O, İskəndər haqqında əsər yazmaq istəyən Nizamiyə öyüd-nəsihət verərək, ona bədii yaradıcılığın sirlərindən xəbər verir və şairi bu ağır mövzunu işləməyə ruhlandırır:

*Cismani qulaqla duya bilməyən
Bir sirri mənə Xızır öyrətdi dünən*⁹³.

“İskəndərnamə”də Xızır obrazına İskəndərin Dirilik suyunu əldə etmək üçün Zülmətə etdiyi səfər zamanı da rast gəlirik. Burada Xızır ilə bağlı bir neçə rəvayət verilmişdir. Həmin rəvayətlər bizə tədqiqatımızın probleminin, yəni “Xəmsə”də türk folklor ənənələrindən istifadə mövzusunun mühüm, zəruri və vacib bir aspektini öyrənməyə imkan verir. Bu, Nizaminin folklor mətnlərindən istifadə zamanı variantlılıq məsələsinə münasibətidir.

Şair Nizami İskəndərin Zülmətə səfəri zamanı ona yol göstərən Xızırın həyat suyunu (dirilik bulağını) necə tapması haqqında üç rəvayət təqdim edir. Bunun birincisi Nizaminin özünün təsvir etdiyi, yəni bilavasitə özünün qəbul etdiyi, əsaslandığı variantdır. Şair məsnəvinin sonunda Xızır haqqında rəvayətlərin rum (yunan) və ərəb variantlarını da təqdim etməklə “torki sifəti” (türk kimliyi) poetik yaradıcılıq üslubunu müqayisəli-metaforik yolla parlaq şəkildə təcəssüm etdirmişdir.

Tədqiqatın **“Nəticə”** hissəsində aşağıdakı nəticələr ümumiləşdirilir:

1. Nizaminin beş məsnəvidən ibarət olan “Xəmsə”sinin türk folklor ənənəsi baxımından tədqiqi sənətkarın öz əsərlərini yaradarkən istifadə etdiyi əsas qaynaqlardan birinin türk folklor ənənəsi, öz doğma

⁹³ Gəncəvi, N. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Abdulla Şaiqi. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Mikayıl Rzaquluzadə / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 43

xalqının şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri olduğunu təsdiqlədi.

2. Nizami yaradıcılığında türk epik folklor ənənəsindən, yəni türk epos ənənəsindən bəhs edərkən Firdovsi “Şahnamə”sini bir kənara qoymaq, yaxud ona az əhəmiyyət vermək mümkün deyildir. Firdovsi “Şahnamə”ni yazılı ədəbiyyatda fars-sasani epopeyası olaraq yaratdığı kimi, Nizami də “Xəmsə”ni məhz Firdovsiyə cavab olaraq yazılı ədəbiyyatda türk epopeyası kimi yaratdı.

3. Sənətkarın yaradıcılığında türk folklor ənənəsi probleminin konseptual mahiyyətini “türklük” (“torki”) anlayışı təşkil edir. Nizami yaradıcılığında “türk folklor ənənələri” demək elə “türklük” demək mənasındadır.

4. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərində hökmdarın xalqa qayğısı və ədaləti mövzusunun bədii təcəssümündə qarı ilə Sultan Səncərdən bəhs etməsi təsadüfi mövzu deyildir. Qarının Sultan Səncərə şikayət etməsi süjetində bilavasitə “Dədə Qorqud” eposundan gələn oğuz dövlətçilik ənənələri ilə bağlı motivlər inikas olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində eposun iki boyu (“Basat-Təpəgöz” və “Dirşə xan oğlu Buğac”) ilə əlaqə üzə çıxarılmışdır.

5. “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində folklordan, xalq yaradıcılığından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Nizaminin mənəvi-əxlaqi dəyərlərə həsr olunmuş iyirmi məqalətin hər birinə yazdığı hekayətlərin, demək olar ki, hamısının mövzusu xalq içərisində gəzib-dolaşan əfsanə və rəvayətlərdən alınmışdır.

6. Nizaminin “Xosrov və Şirin” məsnəvisində türk eposunun həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanı ənənələrindən yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur. Buraya ilk növbədə dastan ənənələri üçün xarakterik olan kompozisiya elementləri aiddir.

7. Qarşısına Firdovsinin şüubiyə ideyalarının daha bir təcəssümü olan Xosrov obrazından tamamilə fərqlənən, orijinal poetik keyfiyyətlərə malik Xosrov surəti yaratmaq məqsədini qoymuş Nizami onu yaradarkən digər qaynaqlarla yanaşı, türk epik folklor ənənələrindən də götürdüyü poetik ünsürləri o qədər böyük ustalıqla cilalamışdır ki, onları zahiri planda dərhal müşahidə etmək mümkün deyildir.

8. Nizami Şirin obrazının poetikasında Oğuz-Türk epik qadın obrazlarını təcəssüm etdirmişdir. Bu cəhətdən, Şirin obrazı ilə “Dədə Qorqud” eposundakı Banıçiçək və Selcan xatun obrazları arasında

etnogenetik doğmalığ müşahidə olunur. Məsnəvidə Xosrovla Şirin arasındakı yarışmalar, elə bil ki, “Dədə Qorqud” dastanında Beyrəklə Banıçiçək arasında baş verən yarışmaların təkrarıdır. Nizami Məhin Banu və Şirin obrazlarında həm də məqsədli şəkildə Azərbaycanı, onun insanlarını, milli-siyasi, mənəvi-əxlaqi kimliyini təcəssüm etdirmişdir. Bu cəhətdən, Şirin namus, ləyaqət, igidlik mücəssəməsi kimi “Dədə Qorqud” eposunun başqa qadın qəhrəmanlarından Selcan xatunu da xatırladır.

9. Şairin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində Azərbaycan məhəbbət dastanları üçün xarakterik olan süjet və obraz ənənələrindən geniş şəkildə istifadə olunmaqla yanaşı, Nizami Gəncəvinin türk kimliyinə (türklüyə), türk dilinə münasibəti də açıq şəkildə ifadə olunmuşdur.

10. Türklük (“torki”) Nizamidə bütün hallarda olduğu kimi, “Leyli və Məcnun” məsnəvisində də bəşəri ideallarla qovuşaraq, insanpərvərlik, humanizm ideyalarının təcəssümü kimi çıxış edir. Axsitanın Nizamiyə məktubunda onun “torki” üslubundan tamamilə uzaq əsər yazmaq tələb etməsi şairin əsərlərində “torki”nin, yəni türklük ideyaları və türk epik dil poetikasının artıq fərdi bədii üsluba çevrilməsi ilə bağlı idi. Türk milli kimlik əqidə və məfkurəsinə sahib olan Nizaminin “torki sifəti” və “torkane soxən” əsər yaratması üçün əsas mənbə, şübhəsiz ki, türk epos ənənəsi idi. Çünki Nizaminin yaşadığı dövrdə dastanlar milli kimliyin əsas xəzinəsi idi. Nizami kimi milli əqidəyə malik sənətkarın da belə bir xəzinəyə biganə qalması mümkün deyildi.

11. “Leyli və Məcnun” məsnəvisi türklüklə bağlı elementlərlə zəngindir. Burada biz obrazların, xüsusilə Leylinin türkə bənzərliyinin dəfələrlə göstərilməsindən tutmuş, türk adət ənənələrinə və s. qədər müxtəlif türklük faktları ilə qarşılaşırıq. Bu cəhətdən, əsərin poetik quruluşu daha çox Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetik quruluşu ilə səsleşir. Nizaminin Məcnun obrazı sufilərin haqq aşiqi modelindən daha çox, məhəbbət dastanlarının haqq aşiqi modelini təcəssüm etdirir.

12. Sənətkarın “Yeddi gözəl” əsərinin istər əsas süjeti, istərsə də onda yeddi şahzadə qızın dili ilə nəql edilən nağıllar bilavasitə folklor qaynaqları ilə bağlıdır. “Yeddi gözəl” məsnəvisinin kompozisiyası Bəhramla bağlı əsas süjetdən və yeddi qızın danışdığı nağıllardan təşkil olunmuşdur. Nizami böyük ustalıqla müxtəlif mətnləri bir-biri ilə

qovuşdurmuşdur. Qızların danışdığı nağılların hamısı bu və ya digər şəkildə Azərbaycan nağılçılıq ənənələri ilə bağlıdır.

13. Sənətkarın “İskəndərnamə” məsnəvisinin birinci hissəsi olan “Şərəfnamə”də oğuz türklərinin əcdadı Oğuz xan haqqındakı “Oğuznamə” eposunun süjet, motiv, obraz və ideyalarından geniş şəkildə istifadə etmişdir. “Şərəfnamə”nin süjet strukturu və qəhrəman obrazının poetik quruluşu “Oğuznamə” eposu ilə bilavasitə səsləşir. Apardığımız müqayisələrin nəticələrinə görə, Nizami “Oğuznamə” eposuna bu əsərində o qədər dərin və geniş maraq göstərmişdir ki, sənətkar “Şərəfnamə”də sanki İskəndər adı altında bilavasitə Oğuz xanı təcəssüm etdirmişdir.

14. “Xəmsə”də və onun zirvəsi olan “İskəndərnamə”də qədim türk eposunun ideya-estetik əsaslarının inikası Nizaminin müəllif konsepsiyası ilə bağlı nəhəng poetik hadisə və elmi problemdir. Abidənin poetik strukturunda türk folklor ənənəsinin xüsusi yeri, rolu və funksiyası var. Türk eposu Nizami yaradıcılığında onun ədəbi-estetik görüşlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi inikas olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin aşağıdakı məqalələrində əks olunmuşdur:

1. Türk Epik Felsefi Düşüncəsi və Nizami Gencevi'nin Sırlar Hazinesi Mesnevisi” // Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, – Türkiye, – 2022, s. 1022-1030
2. Nizami və Şərql folklor ənənələri // AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu. ”Şərql araştırmaları” jurnalı, – Vol.4, – № 2(6), – Bakı, – 2022, s. 21-26
3. “Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması və türk dastançılıq elementləri // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu (II sayı), – Bakı, – 2022, – s. 85-92
4. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında türk epik ənənəsi ilə bağlı ritual və tərbiyə məsələləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” (II sayı), – Bakı, – 2022, – s. 101-107
5. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” məsnəvisində Bəhram

- obrazının simasında “ov hamisi” kultunun təzahürü” // Bakı Mühəndislik Universitetinin jurnalı, – Vol 6, – № 2, – Bakı, – 2022, – s. 165-170
6. N.Gəncəvinin “Sirlər Xəzinəsi” poeması və türk epik folklor ənənəsi // Uluslararası Dede Korkut Türk Kültürü, Tarihi ve Edebiyatı Kongresi, – İzmir, – 2-4 Eylül, – 2022, – s. 223-230
 7. N.Gəncəvi yaradıcılığında uşaq mütaliə nümunələrində tərbiyə məsələləri // Həsən Mirzəyev-95. Beynəlxalq Dil, Ədəbiyyat və Mədəniyyət Konfransı, – 29-30 noyabr 2022, – s. 129-137
 8. Klassik Azərbaycan Edebiyatında Türk Epos Geleneği // Avrasya Sosial ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD), – Ankara, – 30 Kasım 2022, – s. 37-43
 9. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında butavermə motivi türk folklor elementi kimi // “Azərbaycan şərqşünaslığı Şərq-Qərb elmi-mədəni və ictimai-siyasi dialoqu kontekstində” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – BDU, – Bakı, – 14-15 dekabr 2022-ci il, – s. 297-298
 10. Türk Epos Nümunələrində Türk Devletçilik Geleneğinin Nizami Yaradıcılığına Etkisi // Uluslararası Anadolu Bilimsel Araştırmalar Kongresi, – Kayseri, – 28 Aralık 2022, – s. 668-675
 11. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında və türk epos nümunələrindəki qadın obrazlarının tipoloji təhlili // AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Şərq araşdırmaları” jurnalı, – Vol. 5, – №1(7), – Bakı, – 2023, – s. 28-33
 12. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının bədii-estetik xüsusiyyətləri // Golden Scripts Oltın Bitiqlər, – Özbəkistan, – 2023, – VOL 1, – s. 53-66
 13. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında Şirin obrazının türk epos ənənələri çərçivəsində təhlili” // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Axtarışlar” jurnalı, – №1(45), – Naxçıvan: – Tusi, – 2023, – cild 17, – s. 45-50
 14. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasında məhəbbət dastançılıq ənənələrinin izləri // “Dədə Qorqud” (elmi-ədəbi toplu). – 1(80), – Bakı, – 2023, – s. 112-118

15. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində milli kimlik problemləri // AMEA Folklor İnstitutu . Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair tədqiqlər , -1(59), -Bakı :- Elm və təhsil,-2023, - səh 58-66
16. N.Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin fars dilində yazılma səbəbi və türk etnik kimlik məqamları // Bakı Dövlət Universiteti, – “Türk filologiyası”, – №1, – Bakı: Elm və təhsil, – 2023, – s. 84-95
17. Təsəvvüf görüşlərində ilahi eşq anlayışı və məhəbbət dastanlarında butavermə motivləri (Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması əsasında) // “Poetika. İzm” elmi jurnal, – №1, – AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, – Bakı, – 2023, – s. 49-56
18. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetik üslubu və N.Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması” // Lənkəran Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı, – Humanitar elmlər, – №1, – 2023, – s. 76-83
19. Nizaminin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi və “hami-ovçu” arxetipindən istifadə məsələləri” // “Risalə” elmi-araşdırmalar jurnalı, – 1-(24). – N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi. – Bakı; Elm və təhsil, – 2023, – s. 21-27
20. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təlim-tərbiyə, əxlaqi-didaktik məsələlər və ənənə problemləri // “Azərbaycan məktəbi” elmi-nəzəri , pedaqoji jurnal, – 2023, – №1/702, – s. 113-118
21. Проявление мифологических персонажей в психологии персонажей в поэме Низами Гянджеви «Семь красавиц» // Өл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Хабаршы шығыстану сериясы, – №4 (107), – Алматы, – Қазақ университеті, – 2023, s. 105-113
22. Казковэ сюжети та образи , повязаны з тюркською епичною традицэю у у поемэ «Сэм красунь» Низами Гянджавэ // Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державногопедагогічного університету імені Івана Франка, – Випуск 62. – Том 1, – Украйна , – 2023, – с. 150-156
23. Nizami Gencevinin yönetici kadın karakterleri türk kahramanlık dastanlarıyla fikir bağlantısı bağlamında // AMEA Şərqşünaslıq

- İnstitutu, Akad.Z.Əliyevanın 100 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans, – 6-7 mart 2023, – s. 311-317
24. Nizami'nin İskender Karakterinin Türk Destan Gelenekleri ile Bağlantısı // ASES V. International Social Sciences Conference. – March 17-19, – 2023, – Ankara, – Türkiyə, – s. 162-167
 25. “Məcnunluq – dəliliy”in fəlsəfi anlamı və türk dastan ənənələri (N.Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması əsasında) // Sumqayıt Dövlət Universitetində keçirilən beynəlxalq elmi konfrans, – 13-14 aprel 2023, – s. 301-303
 26. Nizaminin İskəndər və türk epos qəhrəmanı Oğuz xan obrazlarının müqayisəli təhlili // Gənc Tədqiqatçıların VII Beynəlxalq Elmi Konfransı, – BMU, – 28-29 aprel 2023, – s. 1742-1746
 27. H.Aliyev and the Nizamishunaslig of Azerbaijan // AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu İraq Respublikası strateji araşdırmalar mərkəzi, – Bakı, – 3-4 may 2023-cü il, – s. 77-84
 28. H.Aliyev ve Azərbaycan Nizamişünəşliğı Milli Değerler Bağlamında // “Heydər Əliyev – 100: Müstəqil Azərbaycanın qurucusu və hərtərəfli inkişaf strategiyasının müəllifi” mövzusunda Respublika elmi konfransı, – 4-5 may 2023-cü il, – Mingəçevir Dövlət Universiteti, – s. 227-231
 29. “Heydar Aliyev and Research History of the Problem of Folklore Tradition in the Creation of Nizami // 3rd Ənternational Congres of Azerbaijan’s Founder Heydar Aliyev on the 100 Anniversary of His Birth. – Bakı, – Azərbaycan, – Bakı Avrasiya Universiteti, – 5 may 2023, – s. 104-111
 30. H.Əliyev və nizamişünəşliğın aktual problemləri // Ümummillı Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Müasir təbiət və iqtisad elmlərinin aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – Gəncə Dövlət Universiteti, – 5-6 may 2023, – s. 92-94
 31. Türk epos süjet ənənəsi və Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması // 7th İnternational Education and İnnovative Sciences Congress, – Bakı, – ADPU, – 12-13 may 2023, – s. 85-91
 32. The “Leyli and Majnun” Masnavis of Nizami Ganjavi and the Thought of Turkish Epos // ASES IV. International Scientific

- Research Conference, – May 13-14, – 2023, – İstanbul, – Türkiye, – p. 190-195
33. N.Gencevinin İskender ve Türk Destan Kahramanı Oğuz Han İmgelerinin Karakterinde Fetihlik ve İdeal Hökümranların Gürselleri // ASEAD 11.Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, – 20-22 Mayıs 2023, – Lozan, – İsviçre, – s. 224-231
 34. Nizami Gencevi Yaratıcılığı ve Folklor Gelenekleri // ASES V. International Educational Sciences Conference, – 21-22 iyul, – 2023, – Ordu, – Türkiye, – s. 124-128
 35. Nizami yaradıcılığında təhsil məsələləri // ASES V. International Scientific Research Conference, – 12-13 august, – 2023, – Erzurum, – Türkiye, – s. 117-122
 36. Nizami Gencevi'nin Yaratıcılığında Dünyevi Bilimlerin yeri // ASES II. Uluslararası Afet kongresi, – 26-27 ağustos 2023, – Kahramanmaraş, – Türkiye, – s. 94-99
 37. Nizami Gencevi'nin İyilik ve Kötülük Felsefesinde Azərbaycan Halk Masal Düşüncələrindən Yararlanma Sorunları // ASES International Scientific Research Conference, – 22-24 sentyabr, – 2023. – Van, – Türkiye, – s. 94-99
 38. Nizami Gencevi'nin Yaratıcılığında Ahlaki Değerler Toplum ve İnsan Bağlamında // ASES International Scientific Research Conference. – Ordu, – Türkiye, – 6-8 oktyabr, – 2023, – s. 121-125
 39. N.Gəncəvi yaradıcılığı Azərbaycan milli-mənəvi və milli kimlik dəyərləri kontekstində // ASES Uluslararası Bandırma Bilimsel Araştırmalar Kongresi. – Balıkesir, – Türkiye, – 27-29 Oktyabr, – 2023, – s. 678-684
 40. Nizami Gencevi'nin Yaratıcılığında Türk Milli-Manevi Değerlerinin Tecessümü Konuları (“Leyli ve Mecnun” Mesnevisinden Dayalı) // ASEAD 12. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu. – Türkiye, – 25-27 kasım, – 2023, – s. 5-12
 41. Связь образов Туркназ и Турктаз в поэме Низами Гянджеви «Семь красавиц» и сказочного сюжета о «Даме замка» с тюркской традицией эпоса // Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики гуманитарные науки, – №11, – 2023 (ноябрь), – Москва, – с. 94-99
 42. Motifs of Punishment of The Child and Dreams in the Turkish Epic

- Type of Thinking in Nizami Ganjavi's Poem "Khosrow and Shirin" // "Əlyazmalar yanmır", – №2(19)-, Vol.10– Bakı, – 2024, -s. 93-99
43. Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasında zülmətə getmə motivi oğuz epik folklor ənənəsi paralelində // "Filologiya məsələləri", – №5, – AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – Bakı, – Elm və təhsil, – 2024, – s. 363-370
 44. Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasında "Xeyir və Şər" nağılı Azərbaycan nağıl ənənələri paralelində // "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı" jurnalı, – AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, – Bakı, 2024, – s. 34-40
 45. Türk mifik folklor düşüncəsində əjdaha öldürmə motivləri və N.Gəncəvi yaradıcılığı ("Yeddi gözəl" məsnəvisi əsasında) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu ."Axtarışlar" jurnalı, №2(49) -Naxçıvan, "Tusi" cild 18– 2024, – s. 9-14
 46. Nizami Gencevi'nin "Leyla ve Mecnun" Eserinde Aşkın Destançılık Öğeleri // "Filologiya və sənətşünaslıq" (№1) jurnalında, – Bakı, – 2024, –s.155-160
 47. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" yaradıcılığında epos ənənələrinin müqayisəli təhlili // ASES II Uluslararası Van Bilimsel Araştırmalar Kongresi, – Van, – Türkiyə, – 12-14 Ocak 2024, – s. 19-22
 48. N.Gencevinin Yaradıcılığında Folklor Geleneklerinin Araştırma Konuları // ASES II Uluslararası Van Bilimsel Araştırmalar Kongresi, – Van, – Türkiyə, – 12-14 Ocak, – 2024, – s. 14-18
 49. N.Gencevinin Yaradıcılığı ve Folklor Kaynakları // ASES Uluslararası Kayseri Bilimsel Araştırmalar Kongresi, – Kayseri, – Türkiyə, – 26-28 Ocak 2024, – s. 261-265
 50. N.Gencevinin Milli-Sanat Tahliyesinde Eski Türk Destanlarının Yeri // ASES Uluslararası Kayseri Bilimsel Araştırmalar Kongresi, – Kayseri, – Türkiyə, – 26-28 Ocak, – 2024, – s. 265-270
 51. Issues of The Use of Folklore Traditions in The Style of Turkish Epic Thought in Nizami Ganjavi's Creativity // Universidad & Sociedad. – Kuba, – Vol 16, – №1, (Q3)– January-February, – 2024, – Pp. 465-473
 52. Türk Mitolojisi ve Nizami Gencevinin Yaradıcılığı // Arceng Uluslararası Sosyal Bilimler kongresi. – Ankara, – Türkiyə. – 3-4

- fevral, – 2024, – s. 131-135
53. Nizami ve Firdevsi Yaratıcılığında Destançılık Gelenekleri // Arceng Uluslararası Sosyal Bilimler kongresi. – Ankara, – Türkiye, – 3-4 fevral, – 2024, – s. 127-131
54. Nizaminin Yaradılışında Doğu Şiir Geleneğinin Unsurları // Arceng Uluslararası Sosyal Bilimler kongresi. – Ankara, – Türkiye, – 3-4 fevral, – 2024, – s. 7-12
55. Azərbaycan Edebiyat Araştırmaçılığında N.Gencevi Yaratıcılığında Geleneksel Motiflerin İncelenmesi // ASES II Çanakkala Bilimsel Araştırmalar Kongresi. – Çanakkala, – Türkiye, – 24-25 fevral, – 2024, – s. 149-153
56. Nizami Gencevinin “İskendername” Eserinde Türk Epik-Felsefi Düşüncesi ve “Oğuzname” Serisi” // IV Uluslararası Osmanlı Türk Çalışmalar Kongresi. – Giresun, – Türkiye, – 26-28 aprel, – 2024, – s. 190-197
57. Türk epik unsurlarının aktarılması bağlamında Nizami Gencevi'nin "İskendername" şiiri // ASEAD 13.Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu.–Bern,–İsviçre,–25-27may,–2024,–s.33-38
58. Narratives related to Khizir in the poem "Iskandarnama" by Nizami Ganjavi in a poetic-philosophical approach // IX Uluslararası Sosyal Bilimler kongresi. -Ankara, - Türkiyə, -27-29 Sentyabr,-2024, -s. 896-901
59. Relationship of fairy tale motives in Nizami Ganjavi's poem "Seven beauty" with turkish folklore elements // IV Uluslararası Oğuzlar sempozyumu. - Malatya Arapgir,-Türkiyə,- 11-13 oktyabr,-2024,- s. 266-270
60. Nizami Gencevinin “Hüsrev ve Şirin” şiirinde türk destan geleneğinin yansıması // “Alisher Navoiy va XXI asr” 10-Uluslararası konferansı . -Tashkent Shimkent, -Özbəkistan,- 6 fevral, - 2025, -s. 531-536
61. The artistic-aesthetic features of the mythological approach in Nizami Ganjavi's poem “İskandarnama” (in the context of legends related to Khidir) // “Klasik doğu şiirinin sorunları: Nevai ve Rumi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans.- Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti, -Özbəkistan,- 22 aprel,-2025, -s.624-634

Dissertasiyanın müdafiəsi 10 oktyabr 2025-ci il tarixində saat 12:00 AMEA Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31, AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının və AMEA Folklor İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 30 iyun 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.05.2025

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 77750

Tiraj: 100